

Szent István
és
Székesfehérvár

Szent István király
és
Székesfehérvár

**Szent István király
és
Székesfehérvár**

**Székesfehérvár
1996.**

HU ISSN 1216-7975
HU ISBN 963 7390 61 8

A Szent István Király Múzeum Közleményei, B. sorozat ~~42.~~ szám/ 43
Bulletin du Musée Roi Saint-Étienne, Serie B, nr. ~~42.~~ 43

Szerkesztő: dr. Fülöp Gyula

Fotók: Gelencsér Ferenc, Pati-Nagy Bence

Tördelés: Ivanics Zsolt, Varga Tamás

Felelős kiadó: dr. Fülöp Gyula

Nyomda: CP Stúdió, Budapest

TARTALOM

Fülöp Gyula:	Szent István és a mindenkori politika	7–12.
Kralovánszky Alán:	Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye	13–24.
Biczó Piroska:	Romkert — a Mennybe felvett Szűz Máriának szentelt prépostság templomának maradványai ...	25–29.
Lukács László:	Szent István király a néphagyományban	30–39.
Kovács Péter:	Székesfehérvár és Szent István király	40–49.
Sasvári Edit:	„Vég nélkül tékozlom magam szerte...” Aba Novák Vilmos székesfehérvári falképeiről.	50–56.
Kovalovszky Márta:	Párhuzamos Szent Istvánok	57–67.

Megjelent a millicentenárium évében

Székesfehérvár
1996.

Szent István és a mindenkori politika

1975 óta vagyok a hajdani királyi bazilika, Szent István szarkofágjának fogadott őrzője. A Szent sírhelyét felkeresők gyakran hoztak virágot, koszorút a szarkofághoz, amely néhány napig ott hirdette: emlékezik még a magyar, vagy a külföldről jött katolikus zarándok. Ugyanúgy volt ez, mint István felesége, Gizella sírjánál Passauban, ahol magam is többször jártam, mindig egy szál szegfűvel tisztelegve az államalapító életének társa előtt.

1988-ban, Szent István halálának 950-edik évfordulójára emlékezett az ország. Straub F. Brunó, az Elnöki Tanács elnöke vezérletével az akkori országgyűlés is tiszteletét tette e helyen. Szokatlan volt egymás mellett látni e történelmi színhelyen az „átkos” politikai, hivatali képviselőit az egyházfőkkel és a vallásos, vagy nem hívő világiakkal. A rendszerváltás előestéje volt. 1988-tól kezdve szaporodtak a furcsa események, és különös módon mindig augusztus 20-a, Szent István napja körül. 1989-ben már szétünnepeltünk, abban az értelemben, hogy ki-kivel, mely napon, mely órában vonul koszorúzni.

A történések már akkor elgondolkodtattak: Szent Istvánnak ma is politikai súlya van, mögé bárki felzárkózhat, vele bárki takaródzhat. Talán az egyetlen valaha élt magyar személyiség, aki minden politikai (párt) érdeken felül áll, akinek írásos, szellemi hagyatéka mindenkor idézhető és saját szájízünk szerint értelmezhető. Eddigi tanulmányaimat és ismereteimet felújítva 1990-ben átgondoltam István király történelemformáló szerepét, utódainak hozzá való viszonyát az elmúlt ezredévben.

Az alaptételből kell kiindulni: István a bölcs, a tanult, a kemény akaratú, a hit terjesztője, az államszervező. Számomra is nyilvánvaló, hogy a történelem menetét, különösen kisebb térségekben, igenis meghatározhatják egyes, kortársaiknál erősebb formátumú személyiségek. A baj ott kezdődik, hogy az államalapítással, az egyházszerkezéssel kapcsolatos összes érdem Istváné lett a későbbi keletkezésű életrajzok és a krónikák szerint, míg apja, Géza nagyfejedelem, véreskezű zsarnokká vált.

Az Árpádok családja, neves vezérek (pl. Ajtony, Koppány is) mind megkeresztelkedtek a 10. század folyamán. Géza 973-ban Quedlinburgból térítő papokat kért és kapott. Négykaréjos temploma Székesfehérvárott épült fel 973 után. Egyházszerkezésről lévén szó röviden elég azt megkérdezni, vajon ki és mikor határozta el Pannonhalma felépítését? Nem lehetett más, mint Géza nagyfejedelem, hiszen halála előtt már 966-ban oktatás folyt az apátság falai(!) között. Ki szervezte meg a középkori Magyar Államot, ha nem Géza és elődje, Taksony? A hatalmas Kárpát-medencei országban már rendnek kellett lennie Ist-

ván nagyfejedelmi trónra kerülésekor. Számottevő ellenzéket Géza nem hagyott maga után. Az ország középső részén élő rokon nagyurakat István könnyűszerrel legyőzte. Előbb a somogyi Koppánnal, majd Ajtonnyal végzett, az erdélyi Gyulák, a nagybácsik már kisebb falat volt számára. S íme, a keresztényi szeretet; Koppányt felnégyelték! Világos, hogy rendet kellett tenni, rendnek kellett lenni az országban, de mély sérelmek is keletkeztek a rendcsinálás nyomán.

István király fiát, Imre herceget szánta trónjának örököséül. Az ifjú 1031-ben meghalt. Trónját azonban nem az Árpádok másik ága örökölte, hanem egy idegen, Orseolo Péter. Aba Sámuel rövid uralkodása után mégis a Vazul-ág került a trónra. Azé a Vazulé, aki 1032 után István király elleni merénylete miatt megvakított, fiai száműzettek (Endre, Béla, Levente).

István király Székesfehérvárott építtette fel templomát. 1031-ben a félig kész bazilikában helyezték végső nyugalomra fiát, Imre herceget. 1038-ban magát az első királyt is ide temették. Későbbi mondandónk szempontjából fontos kiemelni itt a bazilika, mint *hely* közjogi szerepét. Meghatározó esemény, hogy minden királyunkat itt koronázták mindaddig, amíg a török el nem foglalta Fehérvárt, 1543-ig. Anjou Károly Róbertet például 1301-től kezdve háromszor is meg kellett koronázni, míg jogosan királyunk lehetett. Ebben a bazilikában őrizték a királyság levéltárát, kincstárát, a koronázási jelvényeket. A másik lé-

A királýsírok beszentelése 1936-ban.

nyeges szempont, hogy a középkori szokás szerint a királyi családok általában egy helyen temetkeztek.

Pétert Pécssett, Aba Sámuelét Abasáron, nemzetségi monostorában temették el. A Vazul-ág fiai, akiket István fiatalon száműzött, majd a népakarat visszahívott, következetesen kerültek István túlvilági közelségébe. I. Endre Tihanyban, I. Béla Szekszárdon, I. Géza Vácott temetkezett. Még a lovagkirály, I. László, – aki Istvánt, Imrét és Gellértet szentté avatatta – sem választotta sírhelyül a fehérvári bazilikát. Földi maradványait előbb Somogyvárotn, utóbb Nagyváradon helyezték végső nyugalomra.

László unokaöccsei Kálmán és Álmos hercegek voltak. Kálmánt már korán taníttatni kezdték, míg Álmos, László lovagi erényeit örökölte. Halála előtt László király úgy döntött, hogy a Lengyelhonba szökött Kálmánt teszi meg trónja örökösévé, mivel az országot értelemmel kell igazgatni. Kálmán korábban azért menekült el, mert László akarata szerint már-már püspökké avatták, ami úgy tűnik, nem tetszett neki. Kálmán király volt az, aki alatt végleg kialakult a középkori magyar rend, átírta elődei törvényeit, ha úgy tetszik, reformer volt. Nem véletlen, hogy új „államalapítóként” István király mellé kívánta temettetni magát. Közrejátszott ebben az 1083-as szentté avatás is. A bazilika ismét kiemelt helyé vált, visszanyerte korábbi rangját.

Könyves Kálmán után tizennégy Árpád-házi királyunk közül mindössze hatot temettek el Szent István bazilikájában.

Az Árpád-ház kihalása utáni bonyolult politikai helyzetben végül a tőkeerősebb itáliai Anjou Károly Róbert került ki győztesen a trónért való küzdelemből. Fehérvárral nem sokat foglalkozott. Kezdetben nem is ide kívánt temetkezni, azonban meggondolta magát. Utódai érdekében nem volt mindegy, hogy hol építteti fel temetkező kápolnáját. A háromszori koronázás, a legyűrendő Csákok és társai motiválhatták abban, hogy döntését megváltoztatta. Ezzel demonstrálhatta családjának jogfolytonosságát az Árpádok után. Ugyanígy politikai megfontolások húzódtak meg a következő vegyesházi királyok idevonzódása mögött. Az államalapító szent emlékét őrizni, templomát bővíteni, mellé temetkezni vérrokonság hiányában egyet jelentett a legitimitással. Először Habsburgunkat, Albertet is ide temették, Mátyást, hogy ne mondjam: a „felkapaszkodottat”, végül Zápolya Jánost, aki szabad királyválasztással, de mégis csak szokatlan módon erdélyi vajdából avanszált magyar királlyá.

Szulejmán szultán hadai 1543-ban elfoglalták Székesfehérvárt. A királyi koronázó város, a királyi temetkező hely, 1600-1601 kivételével, 1688-ig török kézen volt. A bazilikát kirabolták, mindenféle célra használták a másfélszáz év alatt. A fényes templom annyira rombadőlt, hogy 1688 után csak az északi oldalhajó egy részét használhatták misézésre, majd az egészet lebontották, köveit a püspöki palotába és a városi polgárok házaiba építették be. Az 1527 óta uralkodó Habsburg királyok természetesen nem használhatták e helyet sem a koronázások, sem a temetkezések alkalmával. Az államügyek azontúl Bécsben és Po-

zsonyban zajlottak. Két királyt koronázott az ország Budán: 1867-ben Ferenc Józsefet, 1916-ban IV. Károlyt.

A 18. század végére Szent István temploma, a kultuszhely nemcsak hogy elfelejtődött, de fel is számolták. Helyét északon a püspökkert, délen a város egyik útja foglalta el. De a felszentelt hely jelt adott magáról. Alig fél évszázad telt el nemzeti örökségünk méltatlan (természetesen pénzügyi-pénzszűki háttérű) elföldelése után, amikor is szerencsés véletlen folytán előkerült III. Béla és felesége, Antiochiai Anna sírja, még hozzá érintetlenül. A további feltárásokat 1848 decemberében herceg Windischgrätz, forradalmunkat letörni hivatott csapatainak bevonulása akadályozta meg. Jelképesnek tekinthető, hogy az ásások újra kezdődhettek 1862-ben a népakarat által elindított gyűjtés költségein. Csak úgy megemlítem, hogy a Bach korszak után vagyunk, jócskán a kiegyezés előtt. Az 1874-ben és 1882-ben folytatott feltárások a bazilika háromnegyedét hozták felszínre. Innen kezdve sokáig nem történt semmi. Ez utóbbi kutatások a városi közművek fejlesztésével összefüggő feltárások és dokumentálások voltak, azaz tudományos információszerzések, ahogy az szakmailag elvárható.

Hogyan, hogyan nem, a király nélküli királyság lelte meg újra Szent István bazilikáját. Csak nem legitimitását bizonyítandó? Abban a korban, amikor minden valamire való vezérnek volt már valamije, kormányzónknak egyetlen viszonylag pénzügyileg olcsó, ámde látványos lehetősége kínálkozott: 1938-ban lehet megemlékezni az államalapító Szent István halálának 900-dik évfordulójáról. Ezzel együtt már egy „dinasztia alapítás” is körvonalazódott ifjabb Horthy István személyében.

Tény, hogy az állami pénzekből finanszírozott ásások 1936-37-ben újabb részleteit tárták fel a bazilikának. A kormányzó ide már nem temetkezhetvén más módon öröközte meg idetartozását, ezzel igazolva ősi, Árpád-kori legitimitását. Nem volt ez más, mint az 1938-ban elkészült, Szent István szarkofágját is befoglaló mauzóleum és a körötte kialakított középkori kőtár. Méltó emlékmű, amely szinte napjainkig meghatározza Székesfehérvár belvárosának arculatát. Ezek után érthető, hogy a kor „uralkodójának” képe is megtalálható a seccón, amely Szent István király szarkofágjára tekint.

És akkor jött a nagy háború, a másodiknak nevezett világégés, majd utána Sztálin és Churcill cetlijei. Rákosi elvtárs nem sokat foglalkozott a legitimitással, ha jól emlékszem, bár életem egy rövid szakaszában kortársak is voltunk. Én t.i. „Ratkó-gyerekeknek” születtem, de szüleim szabad akaratából.

Királyi bazilika, Romkert, Szent István nyughelye?

Úgy tűnt, végleg kitöröltetett a köztudatból (államilag és egyházilag egyaránt). A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején volt egy kis ásás és helyreállítás, de ezt inkább a műtörténeti-régészeti szakma motiválta, minden politikai hátsó szándék nélkül. (Megjegyzem, ha csak nem az akkor ezerévesnek kikiáltott város vezetője volt mögötte, 1972-ben. Lehet, hogy minden korban születnek érdemtelenül ünnepelni akarók?)

**ecatus autem rex stephanus sc̃i
tate et gratia plenus. xlo. vi. a**

Szent István sírbatétele. „Boldog István meghal és Albában eltemetik”.
(Képes Krónika)

Az események 1988 óta pörögtek fel. „Fel kell tártatni a bazilika teljes egészét, az úttest alatti déli hajót is beleértve, és be kell mutatni a közönségnek!” A Grósz, majd a Németh kormány által elhatározott és finanszírozott, szakmailag mindenképpen indokolt megoldás azonban időnként a mindenkori politika játékszerévé vált. 1990 augusztusában néhai Antall József napokkal előbb a királyi bazilika ásatásán ülte meg Szent István napját, hogy elkerülje Göncz Árpád Szent István téri szoborkoszorúzását. Azzal együtt a szaktanácsadók által sugallt pénz természetesen folyósítottatott az államkassza által. (Igen érdekes lenne városunk újdonsült politikusainak mai véleményét összevetni saját, néhány évvel ezelőtti véleményükkel.) Az így csűröm, úgy csavaromhoz annyit illik elmondani a hely hivatott őreként, hogy soha nagyobb élménye régésznek ne legyen, mint egy ilyen történelmi hely pontos, tudományos megismerése és megismertetése. Részemről természetesen kizárólag a régészet és történettudomány szabályai szerint.

Ha csak azon múlik, akkor mindenkori politikusainknak kívánok sok boldog együtt-, vagy külön koszorúzást annak érdekében, hogy a középkori Európában is komoly elismerést kiváltó nemzeti emlékünknél a jövőben inkább gyarapodjék, épüljön-szépüljön mint pusztuljon.

Szent István király székesfehérvári sírja és kultushelye

Hiteles írásos forrásaink szerint bizonyos, hogy első királyunk 1038. augusztus 15-én, a Mennybe Felvett Szűz Mária napján halt meg.¹ Ezt követően Fehérvárra szállították testét, ahol az általa alapított, és a Mennybe Felvett Szűz Mária tiszteletére épített magánkápolnájában temették el.² A középkori egyház is e napon emlékezik meg ünnepi miséjében István király haláláról.³

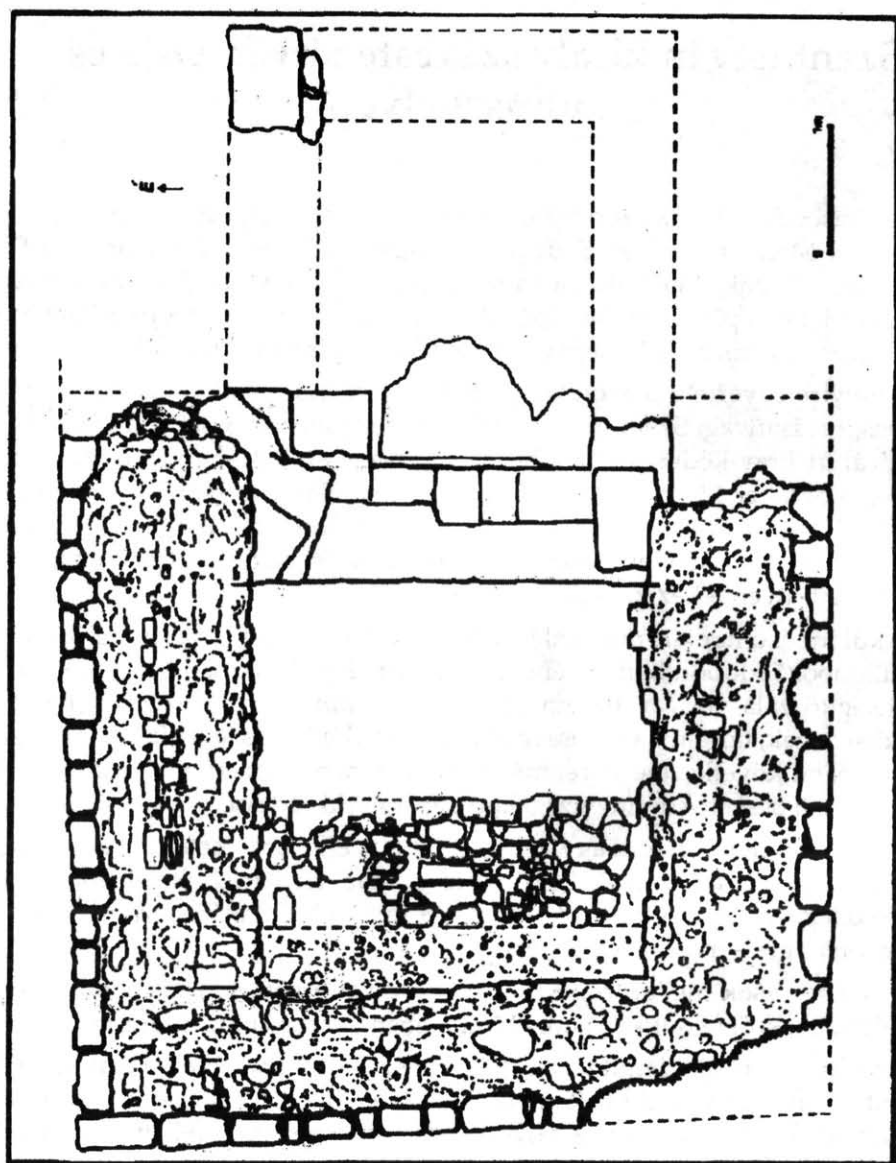
Nem ennyire egyértelmű azonban az 1083. évi szertartással kapcsolatos hiteles írásos forrásanyag. Szent István király testének megtalálásáról (*inventio*) az 1200 körül írt Pray-kódex, és átviteléről (*translatio*) az 1341-ben írt esztergomi misekönyv október 11-én emlékezik meg.⁴ A test felemeltetéséről (*elevatio*) pedig az 1092. évi szabolcsi zsinat,⁵ az 1116 előtt írt Hartvik-féle Szent István legenda,⁶ a XIV. század elei esztergomi karkönyv és négy középkori naptár⁷ augusztus 20-án emlékezik meg.

A két különböző naptári megemlékezés mögött tényleges tartalmi különbség, vagy különböző időpontban történt azonos események tükröződnek? E kérdés még kielégítő válaszra vár, hiszen az *inventio*, a *translatio* és az *elevatio* logikai időrendiségének, tartalmi azonosságának vagy különbözőségének értelmezése, a szóhasználat következetessége, még kellően el nem végzett nyelvészeti és liturgiátörténeti összehasonlító vizsgálatokat tesz szükségessé.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk viszont a Szent Jobb esetében, amelynek megtalálását (*inventio*) 11 különböző 14–15. századi naptár, átvitelét (*translatio*) a Pray-kódex, felemelését (*elevatio*) pedig 8 különböző 14–15. századi naptár ugyanazon napra – május 30-ra – teszi.⁸

Az írásos források mellett régészeti és művészettörténeti forrásokkal is rendelkezünk. Ezekről felbukkanásuk időrendjében célszerű beszámolnunk.

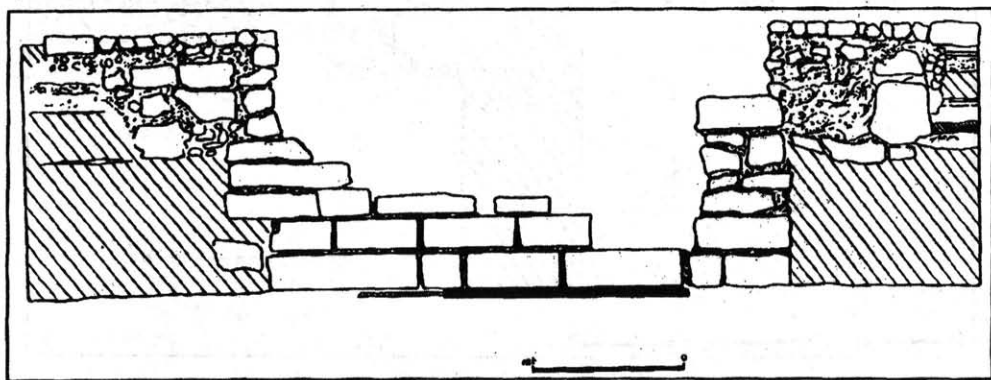
Henszlmann Imre akadémikus az 1862. évi székesfehérvári feltárását követően Szent István király eredeti eltemetési helyét a déli oldalhajó keleti szélén feltételezett, az ún. „Szent István király-családi sírhelyén” vélte felismerni. A déli I. számú pillértől délre talált „M” jelzésű, 142x174 cm nagyságú kemény mészkőtáblában pedig azt a kőtáblát vélte ugyancsak felismerni, amely István király földbe ásott 1038. évi sírját fedte, és amelyet László király az 1083. évi exhumálást követően tétetett át másodlagos megtalálási helyére (1. sz. ábra).⁹ A feltételezett eredeti sírhelyre semmi közvetlen régészeti adatot Henszlmann nem talált, gondolatmenete többszörös feltételezésre épült a kevés adat és a nyilvánvaló társadalmi-politikai érdeklődés miatt.¹⁰

Szent István kriptája és kultushelye.

A Hartvik-féle, ún. szarkofágos eltemetés és az ún. Szent István szarkofág összekapcsolása Varjú Elemér nevéhez fűződik, aki az 1931. évi Szent Imre emlékévkévkörében írt erről először.¹¹ A szarkofágot az 1894-ben először közreadó Hampel József 10. századnak határozta meg.¹² Gerevich Tibor 1938-ban¹³, Vernei Kronberger Emil egy évvel később,¹⁴ majd pedig Dercsényi Dezső 1943-ban csatlakozott Varjú véleményéhez.¹⁵ Nagy Emese mutatta ki először, hogy átfaragott római szarkofágról van szó,¹⁶ amelynek ikonográfiájáról Kádár Zoltán,¹⁷ Kralovánszky Alán,¹⁸ és Nagy Árpád¹⁹ értekezett. Szakál Ernő 1962-ben két olyan kőfaragványt talált a székesfehérvári kőtárban, amelyeket szarkofág-tető töredéknek határozott meg, és ezeket összekapcsolta az ún. Szent István szarkofág aljával.²⁰ Véleményét Entz Géza erősítette meg egyidejűleg.²¹ A szarkofág további korhoz és személyhez kötésének II. világháború utáni változatai: magam Géza nagyfejedelemhez (elhunyt 997-ben),²² Nagy Árpád Imre herceghez (elhunyt 1031-ben),²³ Fettich Nándor²⁴ és Tóth Sándor²⁵ István király 1083. évi szentté avatásához kapcsolta. A fenti eltérő vélemények jól érzékeltesítik, hogy e kérdés még nincs megnyugtatóan lezárva. Az mindenesetre megállapítható, hogy mivel Fehérvárott a 10–11. századokban három Árpád-házi uralkodói családtagot temettek el (Géza nagyfejedelem, Imre herceg, István király), — és vagy egy, vagy két szarkofág rekonstruálható a különböző anyagú és eltérő díszítésű, de közel egykorú faragványok alapján, — jogos az eltérő személyekhez való kapcsolás feltételezése.²⁶

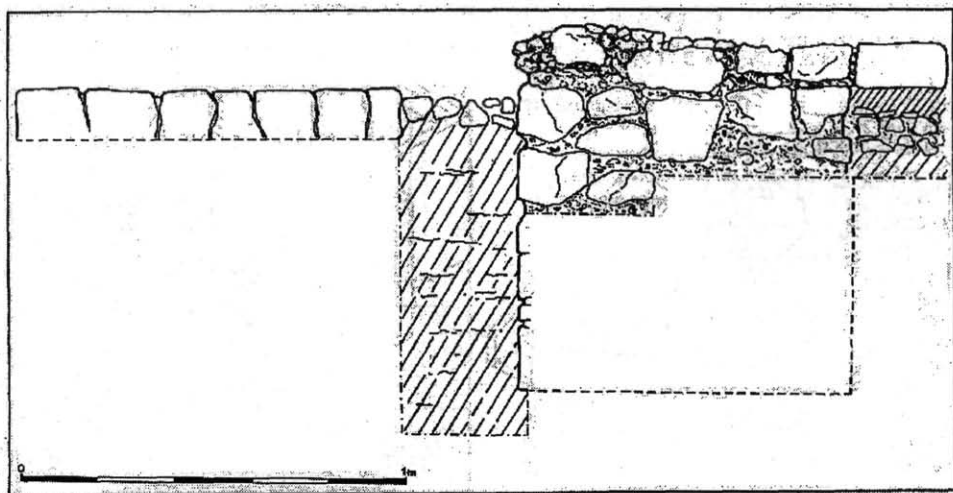
Kérdéskörünkhöz hozzátartozik az is, hogy az 1937. évi székesfehérvári ásatás során, a királyi bazilika délkeleti oldalán egy félköríves szentélyű kápolna maradványa került elő, amelyet Gerevich Tibor²⁷ és Dercsényi Dezső²⁸ azzal a Szent István tiszteletére épített állítólagos „*aedicula*”-val azonosított, amelyet 1083-ban László király emeltetett volna, és ahol az „új” szent ereklyéit őrizték volna. Az 1965. évi hitelesítő feltárásunk adatai ezt a feltételezést nem támasztották alá.²⁹

Szent István kriptája és kultuszhelye. Dél-északi keresztmetszet.

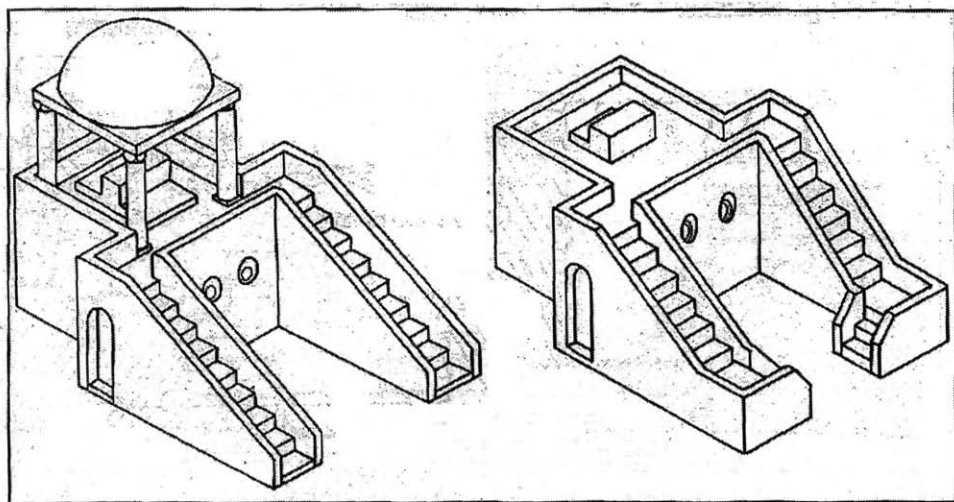
Újabb forrásértékű adat az 1970–71., valamint az 1988. évi feltárásunk során került napfényre a székesfehérvári királyi bazilikában. Ekkor a templom főtengelyében rátaláltunk egy 210x270 cm belső nagysággal rendelkező, északon-keleten-délen 75 cm, nyugaton pedig 90 cm széles, mészkő-kváderekből készült, és a bazilika román kori járósíntje alatt – 155 cm mélyen terrazzo-padlóval rendelkező építmény maradványára (2–4., 6–8. sz. ábra)³⁰.

Az építmény helye, formája és szintadatai kétségkívül kriptára utalnak. A krypta északnyugati belső sarkánál elbontott lépcső ismerhető fel, itt eredeti helyzetben maradt meg a falba bekötött legelső lépcsőfok (3a., 4a., 6–7. sz. ábra), amely azonos minőségű, erősen meszes habarccsal volt bekötve az északi és a nyugati falcsonkba. A terrazzo-padló ehhez a lépcsőfokhoz igazodott. E lépcső egy, a román kori járósínttől 80 cm mélyre alapozott falba torkollik észak-nyugati irányban, amely U-alakban csatlakozik a krypta nyugati falának külső sarkaihoz (4a–b, 6–7. sz. ábra). A visszabontott és sorokban elhelyezkedő alapozási kőmaradványok szerint 6 lépcsőfok rekonstruálható, amely keletről észak-nyugat irányában kissé csavarodva, elfordulva haladhatott. Az U-alakban csatlakozó építmény 6x5 m nagyságú, és nyugaton 112 cm, északon és délen pedig 150–150 cm széles fallal rendelkezik. Külső pereme homokkő-kváderekkel szegélyezett, a fal visszabontott koronáján téglák, ill. azok lenyomatai látszanak. E falkorona (az építmény egyik periódusában járósínt?) habarcsa gyengén meszes, szürkésebb mint a krypta faláé. A nyugati oldalon történt átvágás, valamint a délnyugati külső oldalon történt részleges aláásás révén megállapítást nyert, hogy az U-alakú építmény legfelső 10–15 cm vastag rétege elválik az alatta levő tényleges alapfaltól. A korban hozzánk közelebb

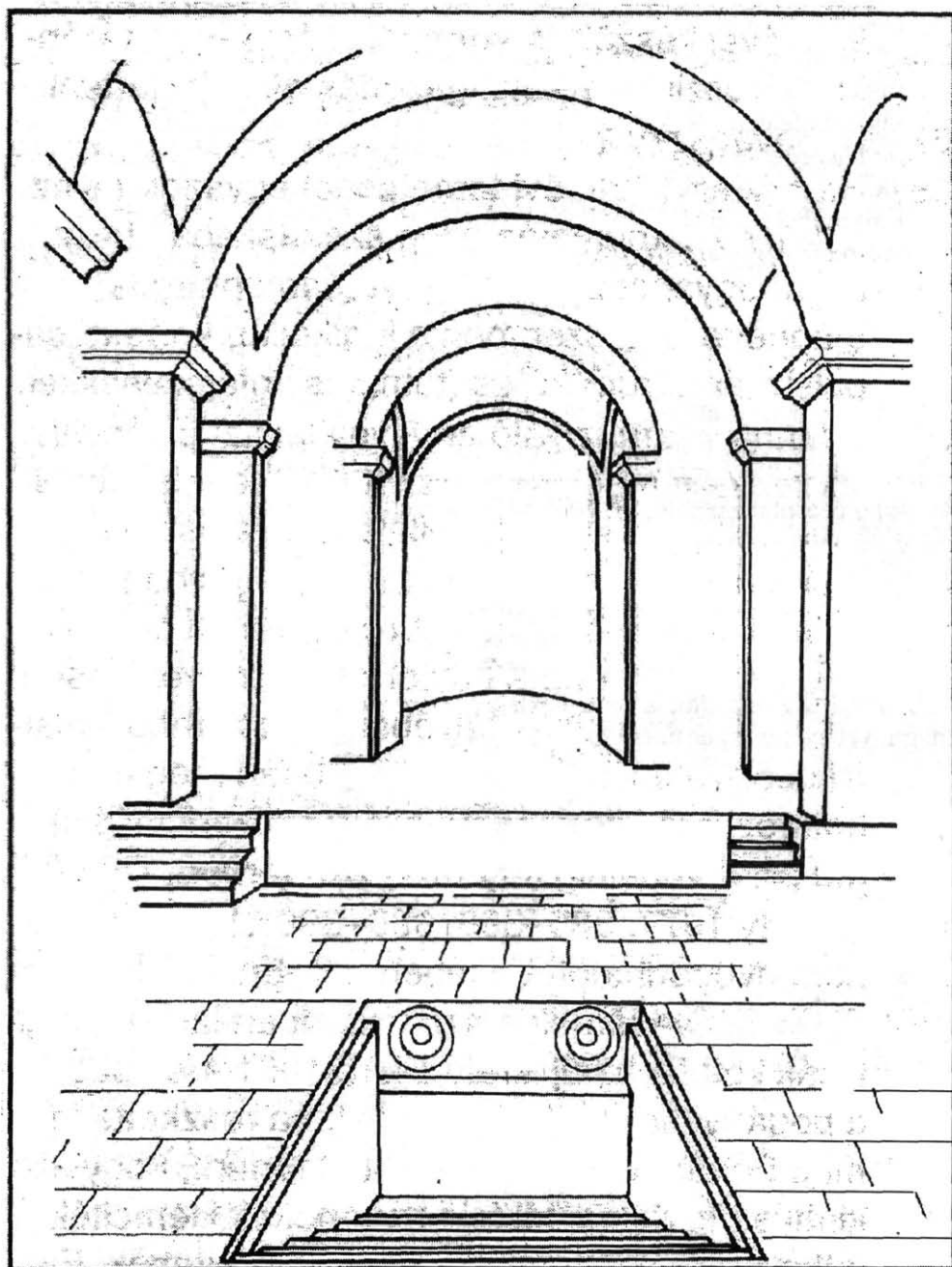

A kultuszhely kelet-nyugati főtengelyében felvett metszet.

eső felső réteg nyugaton 25 cm-rel, északon és délen 35–45 cm-rel szélesebb mint az alatta lévő eredeti falalapozás. A szélesebb felső alapozás, mivel a téglák anyaga, mérete és szintje megegyezik annak a felületnek a tégláival, amely a főhajó déli felében, a déli III–VI. sz. pillérek sávjában kerültek elő a feltételezhetően felszedett 14. századi Anjou-féle vörösmész-kő-táblás járósínt, azt sugallják, hogy ez a réteg 16–17. századi. Úgy tűnik, hogy a törökök e helyen valamilyen belső térkialakítást valósítottak meg, amelybe valamilyen módon bekapcsolták az U-alakú építményt is (esetleg a kriptát is?). Az eredeti román kori alapról – „lelógó” új alapozási szakasz a fehér és szürkemárványmozai-román kori padlózat felett, átlagosan 5–8 cm vastag földrétegen nyugszik (5–7. sz. ábra)³¹. A kriptá délnyugati külső, és az U-alakú építmény északkeleti belső találkozási pontján levő perselyes kő (6., 9. sz. ábra), valamint a kriptá alján másodlagos helyen talált 15. századi, vasrudak befogadására készített lyukakkal ellátott szárkő (9. a–b sz. ábra) valamilyen rácsos lezárást sejtetnek. A lépcső, a szárkő, és a perselyes kő együttes jelenléte – az építészeti logika alapján – járható és nézhető kriptahasználatot tételez fel, nyilván a különböző korokban más és más célból ill. módon. Az U-alakú építmény „belsejében” a nyugati szélén 30 cm széles, 10 cm vastag törtköves alapozás volt megfigyelhető. Ettől keletre 90 cm széles, 270 cm hosszú és 14 cm vastag fehérmész-kő-tábla fekszik *in situ*, összetöredezett állapotban (5–6., 8. sz. ábra). A hatalmas mészkő-tábla és a kriptá nyugati fala közötti sávban semmiféle építészeti maradvány nem került elő, de nem is kerülhetett, mivel a mészkő-tábla szintje alatt itt ugyanolyan planir földrétegsor volt megfigyelhető, mint a mészkő-tábla alatt, ill. a bazilika más helyein. Legfeljebb ha-

Szent István kultuszhely. Elvi tömegvázlat.

Aba Sámuel király sírkamrájához vezető lépcsős lejárát.

sonló méretű – de felszedett – mészkőlap tábla fekhetett itt, mint a fentebb említett mészkő tábla.

A templom főtengelyében levő kriptát és az azzal egybeépített U-alakú építményt változatlanul Szent István kriptájának és kultushelyének tartjuk³². Korát az 1083. évi szenttéavatás idejével hozzuk kapcsolatba a régeltani, alaprajzi elhelyezkedés és az írásos adatok alapján.

A kriptát boltozottnak tételezzük fel, amely felett az új szent tiszteletére kialakított oltár állhatott (rekonstrukciós metszetünkön és az egyik tömegvázlatunkon cibóriumos oltárt ábrázoltunk, mivel Hartvik leírása szerint a Szűz Mária főoltár cibóriumos volt). A másik tömegvázlatunkon ez hiányzik, a nyugati rész az itáliai Pomposa román kori szentély–kripta építészeti párhuzama alapján két tengelyű lépcsős variánst ábrázol. (Tóth Endrének köszönöm, hogy erre a párhuzamra, lehetőségre felhívta figyelmemet.) (Ehhez az U-alakú építmény északi és déli falán nyugvó lépcsőn lehetett feljutni. E két fal épületen belüli, 80 cm mély alapozása, mindenképpen felépítményt sugall, amely esetünkben legvalószínűbben lépcsőt jelenthet. Az a tény, hogy e két falszakasz szélesebb mint a nyugati, azt a feltételezést támasztja alá, hogy az eltérő vastagságú falak eltérő funkciót jelenthetnek. Az építmény nyugati oldala (alapozása merevítést jelenthet elsősorban, másodsorban esetleges oszlopos, pilléres terheléstartást) a kripta megközelíthetőségét szolgálhatta nyugatról keleti irányban. Hasonló megoldást ismernük a 11. századból a Heves megyei Feldebrőlől.³³ (10–12. sz. ábra) Az északi oldalon ajtót kell feltételeznünk a lépcsős lejárattal. E lépcső csak egyszemélyes közlekedést biztosított. Helykijelölése összefügghet esetleg avval, hogy a nyugati és a déli bejáraton át közlekedők forgalmát ne zavarja, illetve, hogy a prépostsági épület a bazilikától északra állott, valamint avval is, hogy az ereklyeőrzőhely az északkeleti sekrestye feletti helységben lehetett.

A kriptát és a kultushelyet – a régészeti adatok szerint, a déli és az északi oldalon a változatlan, csak időközben fel-felújított román kori márványmozaikos padlóval együtt! – 1543-ig használhatták, amikor is a törökök elfoglalták Székesfehérvárt.

Összegezve az írásos, és a régészeti–művészettörténeti adatokat, az alábbiakban foglaljuk össze rekonstrukciós kísérletünket István király 1038. évi eltemetésére, valamint az 1083. évi felemeltetésére vonatkozóan:

Hartvik püspök leírása szerint „a főpapok azt határozták, hogy szenteljék fel előbb a bazilikát, a testet a földnek csak azután adják át” (*corpus terre commendare*).³⁴ Az augusztus közepi melegben elhunyt István királyt a „a templom közepén” (*in medio domus*) olyan földbe ásott sírba temethették el, amelynek alján, minden oldalán fehér márványból, vagy annak minősített kemény mészkőből faragott lapokból összeállított kősírláda helyezkedhetett el – ezt is lehet joggal „*sarcophagus*”-nak nevezni! – és e kősírládaiba tehették a Fehérvárra szállított testet (*sarcophago candidi marmoris imponitur*). Ilyen kőtáblából összeállított vörösmészkő sírládaiba temették el az 1184-ben elhunyt Antiochiai Anna király-

nét, majd az 1196-ban elhunyt III. Béla királyt, ugyanennek a bazilikának a déli oldalhajójában,³⁵ valamint ugyanezen bazilika északi oldalhajójában egy ismeretlen személyt a 12–13. században³⁶ (14. sz. ábra). A sír fölé hatalmas márvány, vagy annak ítélt kőlap (*lapis ingens*) került, amely „márványlap a padlóból kiemelkedett” (*sublata tabula marmorea, que pavimento preminebat*). Ezt követően „... a boldog test ugyanazon a helyen nyugodott negyvenöt évig” (*quie-vit itaque corpus beatum eodem in loco annis XLV*), tehát 1083-ig. Következtesen folytatva Hartvik leírását, „lementek a koporsóig” (*ad tumbam perventus est*), „maga a koporsó” (*ipsa tumba*) színültig volt vízzel. Az exhumálás folytatásaként bekövetkezett a korábbi rekonstrukciónk szerinti, a közlekedőedények elvét tükröző és a szemtanú hitelességét bizonyító, ki nem található folyadék-kimérés (= talajvíz!), majd visszaöntés azonos vízszintet eredményező „csoda”-sorozata.³⁷ Majd „kiürítették a szarkofágot” (*evacuato sarcophago*).³⁸ Ezt követően befedték „a sírt” (*sepulchro*), végül pedig „a talált kincssel az öröksűz Máriának oltárához visszatértek”.³⁹ Közben Mercurius őrkanonokot, amikor „a koporsót felnyitották” (*tumulus fuit aperta*), nehogy a szent ereklyéből valamit elraboljon, megdorgálta a király és messzire küldte onnan.⁴⁰

Végezetül két kérdést szükséges felvetni a további kutatás érdekében.

Az egyik az, hogy Györffy György a Szent Jobb leválasztását az 1060-as évek zavargásaival összefüggő, István király másodszori és titokban történő eltemetésével hozza összefüggésbe.⁴¹ Úgy gondoljuk, hogy az általa feltételezett veszélyérzet nem eléggé indokolt, hiszen semmi adatunk nincsen arra vonatkozóan, hogy a politikai zavargások a halott István király személye ellen irányultak volna, amely egy halott meggyalázását eredményezte volna, sőt azt sem látjuk kellőképpen indokoltnak, hogy egy ilyen helyzetben a kanonokok – előrelátóan?! – ereklyét biztosítsanak egyházuk számára, hiszen ekkor még fel sem vetődött első királyunk szenttéavatásának gondolata. A magunk részéről inkább hajolnánk egy olyan feltételezés felé, amely szerint a Jobb leválasztása akkor történt volna, amikor már biztosnak látszott, hogy a szenttéavatás bekövetkezik, és István király földi maradványaiból valóban ereklyék válnak. Tehát 1083-ban. Ekkor, Mercurius őrkanonok, és fia Katapán prépost – mint a bazilika legfőbb egyházi gazdái – könnyedén lehatolhattak a templom padlójából kiemelkedő hatalmas kőlap mellett a sír aljához, és biztosíthatták egyházuk, vagy ahogyan később bekövetkezett, saját maguk számára a kíváncsú ereklyét. A nyomokat könnyen eltüntethették, de miként azt Györffy joggal feltételezi, László király valamit megtudhatott és ezért tiltotta el Mercuriust a sír mellől.⁴²

A másik kérdés az egyházi megemlékezés eltérő időpontjával kapcsolatos. Az *elevatio* augusztus 20-i és az *inventio*, illetve a *translatio* október 11-i megemlékezése közötti eltérés nem hozható-e azzal összefüggésbe, hogy az augusztus 20-án a Mária oltárhoz vitt ereklyéket – az újonnan ismertté vált kriptá és kultuszhely építészeti kialakításának befejeztével (a másfél hónap időkülönbség a

tervezésre, kivitelezésre elegendő) – a most már indokoltan és méltóan megépített új Szent István oltárhoz vitték át ünnepélyesen a Szűz Mária oltárról október 11-én, mintegy újra feltalálva azt? E feltételezés feloldhatja az egyházi megemlékezés fordított időrendjét.⁴³

JEGYZETEK

1. Szentpétery 1938. 431: „Instabat tunc sollempnitas precipua, celebris angelis et hominibus dies assumptionis eiusdem perpetue virginis Marie, in cuius gaudio disolutio sui corporis fieret, maioris spem misericordie eu sperans habitorem, precibus hoc specialibus postulavit, suspiris et lacrimis obtinuit.”: Kurcz 1987. 132–133.
2. Szentpétery 1938. 432: „... corpus ad sedem regalem, Albam videlicet deducitur, et quoniam ecclesia ab ipso constructa in honore beatissime virginis nondum erat dedicata, initio consilio statuunt pontifices prius basilicam sanctificare, deinde corpus terre commendare.”
3. Karsai 1938. 171. Pray kódex, 1200 körül.
4. Karsai 1938. 174.
5. Závodszy 1904. 38. fej. Az augusztus 20-i ünnep visszakövetkeztetésén alapul, mivel az augusztus 15-i Mária mennybemenetelének és Bertalan apostol augusztus 23-i ünnepe között említetik Szent István ünnepe.
6. Szentpétery 1938. 436–437.
7. Karsai 1938. 171.
8. Karsai 1938. 174. Ettől eltérően, július 30-án szerepel egy zsolozsma Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost breviáriumban (Karsai 1938. 182): „inventio dexteræ beati regis Stephani”, minden feloldási kísérlet nélkül. Véleményünk szerint a XV. század végén élt tudós humanista prépost, nem a saját egyházában esetleg fennmaradt hagyományt örökölt tovább, hanem a breviárium készítője követte el a hibát. Nyilvánvalóan összekeverte a július 30-i mise gradualeban szereplő „Dextera tua Domine, glorificata est in virtute: dextera manus tua contregit inimicos.” szöveget az általa is ismert Szent Jobbra vonatkozó ismeretével. Hasonló a helyzet e breviárium augusztus 3-i „Inventio corporis Sti Stephani Regis” megemlékezéssel is. A „megtalálás” nem Szent Istvánra vonatkozik valójában, hanem István vértanú ereklyéinek 415-ben történt megtalálására, amelyet az egyház ezen a napon ünnepel. Szunyogh 1933. 1097.
9. Henszlmann 1864. 195–203. VIII. tábla.
10. A Henszlmann-féle jelentéseket az 1989–90-re tervezett hitelesítő feltárás során lesz lehetőség ellenőrizni.
11. Varjú 1930. 372–379. A Hartvik-féle szövegrész: „sarcophago candidi marmoris imponitur” (Szentpétery 1938, 432). A „szarkofág” vitatható értelmezésére tanulmányunk végén visszatérünk.
12. Hampel 1894. 50–54.
13. Gerevich 1938. 156–159.
14. Vernei Kronberger 1939. 9–10.
15. Dercsényi 1943. 105–110.
16. Nagy 1954. 101–106.
17. Kádár 1955. 201–204.

18. Kralovánszky 1967. 85–92.
19. Nagy 1974. 167–185.
20. Entz-Szakál 1964. 215–228.
21. Ibidem.
22. Kralovánszky 1967.
23. Nagy 1974.
24. Fettich 1973. 153, 297. sz. jegyzet.
25. Szíves szóbeli közlése.
26. Rendkívül nehéz stíluskritikai alapon évtizedre pontosan kort meghatározni, a valóságban szinte lehetetlen biztos írásos adat nélkül!
27. Gerevich 1938.
28. Mindketten Henszlmann Imrére hivatkoznak, aki szerint: „Magyarország első hitterjesztői a pápa által szent címre érdemeltetvén, sz. László tetemöket ünnepélyesen felemelteti, és jelesen sz. Istvánét, mint ezt másutt olvassuk, díszes emléke (aedicula) helyezi el.” (Henszlmann 1864, 189). Henszlmann ennek forrását nem közli, magunk ugyanúgy nem találkoztunk ezen forrással, miként Gerevich és Dercsényi sem. – A kápolna személyhez kötésének okát a nyilvánvaló politikai-társadalmi várokozás légkörében kereshetjük: 1938-ban volt ugyanis István király halálának 900 éves, szenttéavatásának pedig 855 éves évfordulója. Ezen megemlékezés miatt került sor Horthy Miklós kormányzó személyes utasítására a székesfehérvári bazilika feltárására.
29. Kralovánszky 1967. 253–262.
30. Kralovánszky 1971. 73–75, 1972a, 77–79, 1972b, 1556–1563, 1973. 112–113.
31. 1988-ban végzett kutatásunk eredménye.
32. v. ö. Oswald 1960, 313–326; Müller-Wille 1982, 350–411.
33. Kralovánszky 1987. – Székesfehérvárott a mocsaras altalaj miatt nem volt lehetőség altéplom kialakítására. Véleményünk szerint amikor felmerült annak igénye, hogy járható-belátható kriptá szükséges, akkor folyamodtak a megvalósított – és úgy látszik, bevált – szükségmegoldáshoz.
34. Itt, és a következőkben következetesen a Hartvik-féle legenda leírására támaszkodunk, amely a legbővebb és a leghitelesebbnek látszó leírás: Szentpétery 1938. 432–439.
35. Érdy 1954. 48–55.
36. E sírt már Henszlmann I. feltárta a múlt században. A fotó az 1971. évi hitelesítő ásatásunk alkalmával készült. A kormeghatározás a román kori járószinthez való igazodás alapján történt.
37. Kralovánszky 1967.
38. Hartvik az 1038. évi temetésnél egyszer, és az 1083. évi exhumálás ezen szakaszában használja, ugyancsak egyszer, a „sarcophagus” megnevezést, szemben a logikailag korrekt „sepulchrum”, „tumba” és „tumulus” kifejezésekkel.
39. A Mária-oltárhoz való ereklyevitel azt bizonyítja, hogy ekkor még nem készült el Szent István oltára, tehát azt később kellett megvalósítani.
40. Mercurius a kórusban ült („in coro residenti”) a sír mellőli eltávolítását követően, tehát István király sírja nem lehetett a kórusban, nevezetesen a bazilika keleti szentélyében, ill. az ahhoz csatlakozó, de a XI. századra pontosan meg nem határozható kiterjedésű (a XII. századi III. számú pillér vonaláig terjedő?) zárt térben.
41. Györffy 1977. 385–386, 389–390: „István teste nem nyugodhatott békében ... I. Endre alatt Szabolcs vezérnek a szomszédban lakó utóda, Csák kelt fel az új király ellen, 1061-ben pedig a pogányságra hajló nép ordítása reszketette meg Fehérvár falait. Ez idő tájt tör-

tént, hogy a királysír feldúlásától félt kanonokok kiemelték a testet, és a föld alá, egy kő-sírba rejtették. Ez a kő-sír került napvilágra a bazilika közepén 1970-ben. A kővel kerete-zett kriptaszerű mélyedés alján durva mészkőlapokból összeállított koporsó rejtett ...” (sajnálattal kell e helyen rögzítenünk, hogy semmiféle „mészkőlapokból összeállított ko-porsó” nem került elő feltárásunkból! Györffy Gy. is tagja volt annak a szakértői cso-portnak – Dercsényi D., Entz G., Fitz J., Fügedi E., Mezey L. – akiknek a sírt e helyszínen bemutattuk. Tévesen közreadott adata, véleménye valamilyen félreértésen alapulhat.) „A szent Jobb épségben való fennmaradása csak a kettős eltemetés ismeretében indokol-ható. Amikor István királynak a szarkofágban elhelyezett és mumifikálódott tetemét az országos zűrzavarok idején kiemelték, hogy a bazilika padozata alá rejtseék, akkor követ-kezett be a jobb kar leválasztása.”

42. Györffy 1977. 389–390.

43. E kérdésben a liturgiátörténészekről várjuk a kielégítő választ.

IRODALOM

- DERCSÉNYI 1943. Dercsényi, D. A székesfehérvári királyi bazilika. Budapest 1943.
- ENTZ-SZAKÁL 1964. Entz, G.-Szakál, E. La reconstruction du sarcophage du roi Étienne. *ActaArch.Hung X.* (1964) 215–228.
- ÉRDY 1854. Érdy, J. Die zu Stuhlweissenburg vorgefundenen Grabsteine König Bela's III. und seiner Gemahlin. In: *Ungarn und Siebenbürgen in Bildern.* Pest 1854. 48–55.
- FETTICH 1973. Fettich, N. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava 1973.
- GEREVICH 1938. Gerevich, T. Magyarország román kori emlékei. Budapest 1938.
- GYÖRFFY 1977. Györffy, Gy. István király és műve. Budapest, 1977.
- HAMPEL 1894. Hampel, J. Keresztény emlékek a régibb középkorból. *ArchÉrt* 14 (1894) 50–54.
- HENSZLMANN 1964. Henszlmann, I. A székesfehérvári ásatások eredménye. Pest 1864.
- KARSAI 1938. Karsai, G. Szent István tisztelete. In: *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. Szedi J. Budapest III. (1938) 155–256.
- KÁDÁR 1955. Kádár, Z. A székesfehérvári István koporsó ikonográfiája. *MűE* 4. (1955) 201–204.
- KRALOVÁNSZKY 1967a. Kralovánszky, A. Contribution à la question du sarcophage de Szekesfehevar dit de saint Étienne. *Alba Regia VIII–IX.* (1967) 85–92.
- KRALOVÁNSZKY 1967b. Kralovánszky, A. Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári ásatásokról. *Alba Regia VIII–IX* (1967) 253–262.
- KRALOVÁNSZKY 1971. Kralovánszky, A. Székesfehérvár–Bazilika. *RégFüz* I.24 (1971) 73–75.
- KRALOVÁNSZKY 1972a. Kralovánszky, A. Székesfehérvár–Bazilika. *RégFüz* I.25 (1972) 77–79.
- KRALOVÁNSZKY 1972b. Kralovánszky, A. Az ezeréves Székesfehérvár korai története. *ÉÉT* 33 (1972) 1556–1563.
- KRALOVÁNSZKY 1973. Kralovánszky, A. Székesfehérvár–Bazilika. *RégFüz* I. 26. (1973) 112–113.

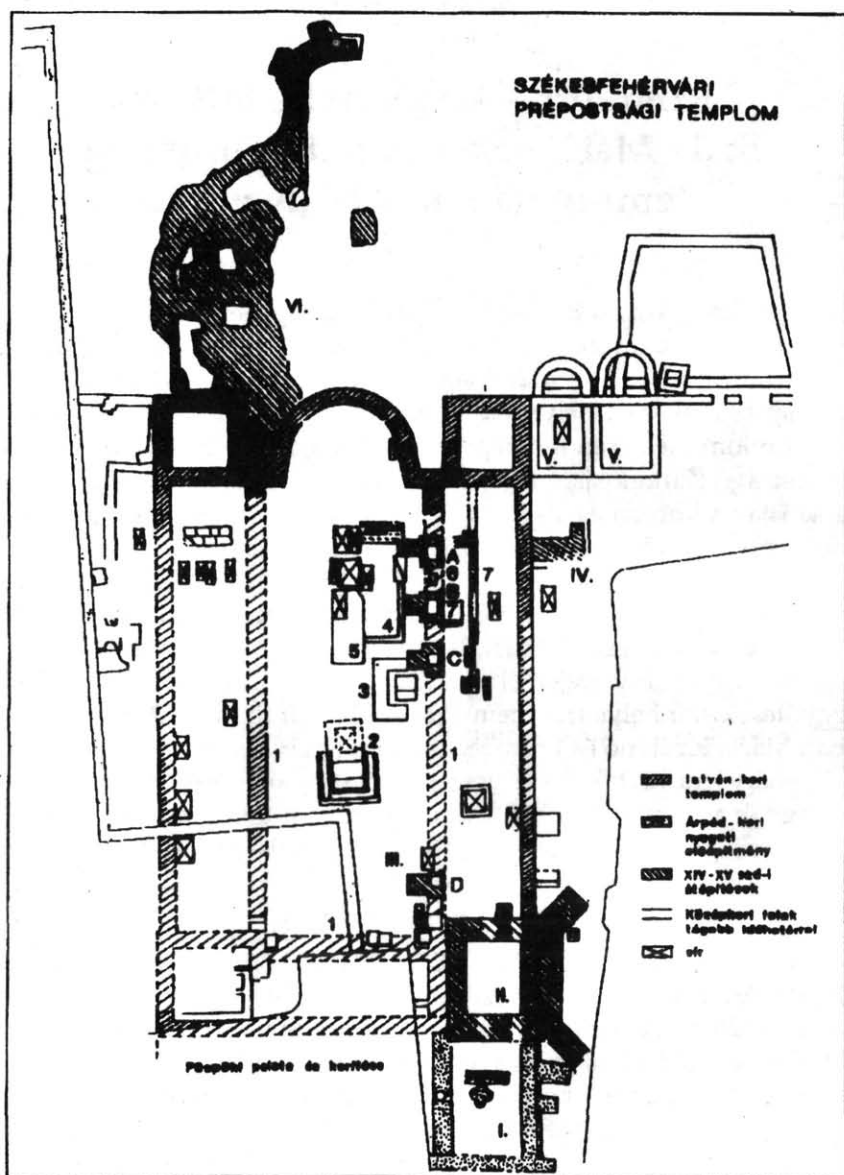
- KRALOVÁNSZKY 1988. Kralovánszky, A. Szent István fehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz F.-Kardos J. Budapest 1988.
- KOVALOVSZKI 1987. Kovalovszki, J. Feldebrő. TKM 283 (1987)
- KURCZ 1978. Kurcz, A. Hartvik püspök legendaszerkesztménye. In: István király emlékezete. Szerk.: Király L., Budapest, 1987.
- MÜLLER – WILLE 1982. Müller-Wille, M. Königsgrab und Königsgrabkirche. BRGK 63. (1982) 350–411.
- NAGY 1954. Nagy, E. A székesfehérvári István koporsó keletkezése. MűÉ 3. (1954) 101–106.
- NAGY 1974. Nagy, Á. Origine et iconographie du sarcophage de Székesfehérvár. Alba Regia XIII. (1974) 157–185.
- OSWALD 1960. Oswald, F. In medio ecclesiae. Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Institut für Frühmittelaltersforschung der Universität Münster. 3. (1960) 313–326.
- SZENTPÉTERY 1938. Szentpétery, E. Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta. In: Scriptorum rerum Hungaricum. Budapestini II (1938).
- SZUNYOGH 1933. Szunyogh, X. F. Magyar–latin Misszále. Budapest 1933.
- VARJU 1930. Varjú, E. Szent István koporsója. MMűv 6. (1930) 372–379.
- VERNEI KRONBERGER 1939. Vernei Kronberger, E. Magyar középkori síremlékek. Budapest, 1939.
- ZÁVODSZKY 1904. Závodszy, L. A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904.

Romkert – A Mennybe felvett Szűz Máriának szentelt prépostság templomának maradványai

A Romkert középkori államiságunk egyik jelképének, a királyi bazilikának mondott koronázó templom, szegényessége ellenére is tiszteletet ébresztő falmaradványait őrzi. A Szűz Máriának szentelt egyházat első királyunk, Szent István, saját temetkezési helyének is szánva királyi magánkápolnaként alapította. A templom mellé rendelt papi testületből jött létre a tekintélyes Szűz Mária-prépostság. Kanonokjainak feladata volt az egyházi teendőkön túl az Árpád-korban a korona és a koronázási jelvények, fontos iratok őrzése. Az államalapító szent király és az ugyanebben a templomban eltemetett, fiatalon elhunyt fiának, Imrének a tisztelete – mindkettőjüket 1083-ban avatták szentté – évszázadokon át különös jelentőséget biztosított a templom és a mellette működő prépostság számára. A Szent István sírjához és ereklyéinek tiszteletéhez kapcsolódó hagyomány erejét jól mutatja egy XIV. századi esemény. Ekkor az országgyűlések színhelye már nem Székesfehérvár, hanem Rákos mezeje volt. 1386-ban Mária királynő és Erzsébet anyakirályné fogságba esésekor az ország nagyjai Fehérvárra hívtak össze országgyűlést, ahol – dekrétumukat idézve – „az országnak a szentkirályoktól és utódaiktól adott szabadsága és kiváltsága szerint az országlakosok a nehéz ügyek megtárgyalására és elrendezésére össze szoktak jönni”. Az országgyűlés résztvevői a közjó védelmére Szent Istvánnak az oltárra kitétt fejereklyéjére esküdtek meg.

A Szűz Mária-egyház alapításának időpontját és körülményeit egykorú írásos adatok nem őrítették meg. A XIII. századi Kézai-krónika bolgár hadjáratra utaló adata és az 1020-as évektől Magyarországon át vezető jeruzsálemi zarándoklatokról tudósító emlékek alapján a fehérvári templom építkezéseinek meggyorsulásában, esetleg alapításában is a szárazföldi jeruzsálemi zarándokút – amely Fehérváron is átvezetett – megnyitásának volt meghatározó szerepe. Első királyunk konstantinápolyi és jeruzsálemi zarándokház alapításai mutatják, hogy a keresztény magyar királyságot megalapító István megkülönböztetett figyelemmel tekintett a Szentföldre vezető útra.

Az István szentté avatása táján jelentkezett István-legendák Szent Istvánt, mint alapítót állítják elénk, egy III. Béla-kori oklevél XV. századi átirata pedig az István által a Szűz Mária-egháznak adományozott települések nevét sorolja fel. Szent István uralkodásának idejéből a templom egyetlen említése maradt ránk, ez pedig az 1031-es évszámmal ellátott koronázási palást ECCLESIAE

I. Árpád-kori nyugati előépítmény. II. Az Orzai Pipo féle torony. III. Templomépület. A-D. A déli pillérsor megmaradt pillérei. 1. István-kori sávalapozások. 2. a Szent István-sír és a nyugatról csatlakozó építmény alapozása. 3. Árpád-kori ambo alapozása és oszloptalplemezek. 4. Kanonoki kórus az Árpád-kori szentélyrekesztő lábuzatának és a szentélylépcsőnek a maradványaival. 5. A kórus későbbi átalakítása során készített alapozás tömbje. 6. Korai sír a sávalapozásban 7. A sír körüli építési tevékenység emlékei. IV. Még teljes egészében fel nem tárt déli kápolna. V. Árpád-kori kápolnák. VI. Mátyás-kori bővítés alapfalai.

SANCTAE MARIAE SITAE IN CIVITATE ALBA /a fehérvári Szűz Mária-egyháznak/ felirata. A felirat további része árulja el, hogy a koronázási palást eredetileg István és Gizella királyné által a fehérvári egyháznak készített miseruha volt. A miseruha adományozásának évében temették el Imre herceget a templomban. Az épület eszerint ekkor már olyan mértékben készen volt, hogy István megfelelőnek találta fia temetkezési helyéül. A hagyomány által megőrzött István-kori adatnak kell tekintenünk István kis legendájának /1083 után/ a szentegyház csarnokai kibővítéséről, a Szűz Mária-templom megújításáról szóló sorait. Az 1100 körül íródott Hartvik-legenda szerint az épület István halálakor még nem volt felszentelve. E két utóbbi adatot a bazilika elhúzódó építkezéseivel, esetleg bővítéssel járó átépítésével szokták kapcsolatba hozni. Az 1077-re már kész nagy legenda a kórus falán tarka vésetekről, márványlapokból kirakott padlóról és az oltár fölött emelkedő csodálatos mívű cibóriumról szól.

A templom István-kori elrendezése és méretei a múlt század 60-as évei óta többször végzett ásások nyomán válnak ismertté előttünk. Az erősen tönkretett, zömmel elhordott falszakaszok egy megközelítően 54 méter hosszú és 37,5 méter szélességű, háromhajós épületet rajzolnak ki, melyhez nyugatról további épületrészek csatlakoztak. Az eddigi feltárások alapján e 23 méter hosszú nyugati résznek a templomtérhez közelebb eső 10 méteres sávja a falmaradványokból kiolvashatóan a templomtérhez kapcsolódott inkább, és az Árpád-kor folyamán árkádokkal nyílt a templombelső felé. Az ettől nyugatabbra álló

A székesfehérvári Romkert.

épületegység feltárható részlete egy, a bazilika eddig ismertetett részleteinél nem sokkal később épült, nyitott, árkádíves előépítményre enged következtetni. A Hartvik-legenda szerint Istvánt a templom közepén temették el. A főhajó tengelyében talált kőbéléses sír maradványát a feltáró, Kralovánszky Alán azonosította Szent István sírjával.

A templom területéről származó faragott kőanyagban nagyméretű pillérfők, pillérek lábazati maradványai arról tanúskodnak, hogy már a XII. században komoly átépítéseket végeztek az épületen. Az új építkezések minden bizonnyal a templom XII. századi jelentőségének megnövekedésével függenek össze. A Szent István kultuszát tudatosan támogató Könyves Kálmán /1095–1116/ volt az első uralkodó, aki Szent István után a templomba temetkezett, királyi temetkezések sorát indítva meg ezzel a XII. században a fehérvári egyházban. Ebből az időszakból származik két, 1848-ban talált, és a szabadságharc viharai közepette is megmentett királyi temetkezés, III. Béla /+1196/ és felesége, Antiochiai Anna /+1184/ sírja. Mindmáig ezt a két sértetlenül megmaradt és biztosan azonosítható királyi temetkezést ismerjük a fehérvári templomból. A sírjukból előkerült leleteket – közöttük a királyi hatalom temetkezéshez készített jelképeit, koronát, jogart, kisméretű kardot – ma a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.

Az Anjou uralkodók fordultak ismét a Szent István alapította templom felé a XIV. században. Az Árpád-házzal leányágon rokonságban álló Károly Róbert ezzel is hangsúlyozni kívánta legitimitását a magyar trónon. A Thuróczy-krónika szerint Károly Róbert a gyakori tűzvésztől szenvedő templomot ólommal fedette, pompás boltozattal díszíttette és erős oszlopokkal szilárdíttatta meg. 1342-ben a nagy oltár mellett temették el. Fia, Nagy Lajos Szent Katalin tiszteletére maga és családja számára temetkezési kápolnát emelt. A király vörös márvány síremlékének néhány töredéke a múlt században került elő, közöttük egy Anjou-címeres kőtábla.

Egy évszázaddal később Hunyadi Mátyás alakította át jelentős mértékben az épületet, temetkezési helyét is az új építkezések során készítette el. Kelet felé közel 36 méterrel növelte meg az épületet, egykorú olasz forrás szerint királyi pompájú munkát végeztetett a templomon. A Mátyást követő két Jagello uralkodó, II. Ulászló és II. Lajos szintén a fehérvári templomba temetkezett. A mohácsi csatában elhunyt II. Lajost Szent Imre és II. Ulászló sírja között helyezték végső nyugalomra. A Szűz Mária-egyházban eltemetett utolsó király Szapolyai János volt /+1540/, akinek földi maradványai azonban később, a törökök dűlása következtében a Szent Mihály templomba kerültek át.

A Szűz Mária-egyház az alapító Szent István szándékából koronázó templomnak is épült. A fehérvári templomnak a királyavató szertartásokban a kezdetektől fogva betöltött szerepét az Altaichi Évkönyvek egy korai adata is bizonyítja. Az István halálát követő trónviszályok idején III. Henrik császár Aba Sámuel legyőzése után /1044/ seregével Fehérvárra vonult, „...királyi fogadtatásban részesültek, s ugyanitt a császár Pétert királyi jelvényekkel felru-

háza, s saját kezével vezetvén, székére ültette". Történeti forrásokból tudjuk, hogy a koronázások Szent István halálát követően a fehérvári egyházban történtek, és hamar kialakult az a hagyomány, amelyik csak a fehérvári templomban tartott koronázást fogadta el érvényesnek. Miután az érvényesnek tartott koronázás feltételei nem mindig valósultak meg, több királyunkat kétszer, sőt Károly Róbertet háromszor is megkoronázták. Fügedi Erik szerint I. Ferdinánd 1527-es koronázását is figyelembe véve, amelyik még Fehérváron történt, a középkori Magyarországon 43 koronázást tartottak. A XII. század végétől nagyrészt a koronázások napját is ismerjük, a szertartás részletesebb leírásai csak a XV. századból maradtak ránk. A szertartás egyházi része a templomban zajlott. Legfontosabb mozzanatai: a király eskütétele, olajjal történő felkenése, a Szent Istvánénak tartott koronázási palást felöltése és a király karddal való felövezése voltak. Ezt követte a tulajdonképpeni koronázás, amikor az esztergomi érsek és a főurak a király fejére tették a koronát, a hatalmi jelvényeket a kezébe adták, végül pedig a trónra ültették. A világi szertartás ezután a város más pontjain folytatódott.

Fehérvár 1543-as török kézre kerülésével az épület romlása megkezdődött. 1601-ben a tornyát szétvető robbanás a pusztulást végérvényessé tette. A török hódítás korát csak a templom északi részén elhelyezkedő kápolnák éltek túl, a város újjáépítésének azonban ezek is áldozatul estek.

Szent István király a néphagyományban

Első, szent királyunk emlékét századokon át őrizte az európai néphagyomány. Nevével, tetteivel vagy a személyéhez kapcsolt cselekedetekkel gyakran találkozhatunk az orosz, lengyel, szlovák, morva, szlovén, horvát, szerb, román, német és skót történeti mondákban, krónikákban.¹ Az európai folklór-kincs által őrzött Szent István képnél sokkal gazdagabb és árnyaltabb a magyar néphagyomány Szent István alakja.

Államalapító, egyházszerető királyunk életében és a halálát követő évtizedekben a pogánysághoz, az ősi magyar hitvilághoz ragaszkodó tömegek körében nem volt népszerű. Életében és közvetlenül halála után népmondák aligha keletkezhettek róla. Az 1083-ban szentté avatott királynak azonban ezer esztendőn át igen erős volt az egyházi hagyományból, a rá vonatkozó legendákból szétsugárzó tisztelete. A későbbi királyok és a nemesség is gondosan ápolta az államszervező király személyéhez, cselekedeteihez, törvényeihez és a magyar koronához kapcsolódó hagyományokat. Szent István hivatalos, nemzeti, egyházi tisztelete alakította ki és táplálta a rá vonatkozó néphagyományokat. Neve, tettei, a külső és a belső ellenséggel, a pogánysággal folytatott harcai nem csupán középkori legendáinkban, krónikáinkban, történeti énekeinkben, hanem történeti mondáinkban is szerepelnek.

Szent István király alakját így mutatta be az 1280 körül keletkezett verses história ismeretlen szerzője:²

A királyok, ha meghalnak,
bevégzik uralmukat,
meg nem őrzik a hatalmat
s felséget a hant alatt.
Ám e szent, mihelyt bevégezé
a földi uralkodást,
örök dicsőségben kezdé
újfent a királykodást.

Az ifjúkor küszöbére
érkezett szeplőtelen,
majd a férfikorba lépve
nagy s dicső lett hirtelen.
Terjedt híre szerteszéjjel,
nyert zengő dicséretet:
harcban sosem érte szégyen,

vitézül vezérkedett.
És míg harcolt e világban,
jól szolgálta Istenét,
mert a jótettek sorában
lelte legfőbb örömét.

Megváltóját szívből hitte,
jelzi sok cselekedet:
a kötelesség vezette
mindünkért s minden felett.
Király volt s hit apostola:
így rótt kétszeres adót;
mindig teste-lelke ura
s nem kényeztetője volt.
Mindig Uráért buzogva
fakadtak jótettei,
gyönyörű volt szál-alakja,
még szebbek erényei.

Esztergomban ma is büszkén emlegetik, hogy Vajk az esztergomi vár *Szent István szobájában* született. Felerősítette a helyi hagyományt, hogy ezt a román kori termet Simor János érsek 1874-ben restauráltatta, Szent István-kápolnává alakíttatta.³ Az 1930-as években Szent István ünnepén, augusztus 15. és 20. között esténként kivilágították a *születési kápolna* külső falán elhelyezett kettős keresztet. Ugyancsak helyi hagyomány szerint Vajkot az esztergomi járásbíróság udvarán lévő kút vizével keresztelték meg Istvánná.⁴

A gyermek István királyi elhivatottságát példázza a következő monda, amelyet Kálmány Lajos gyűjtött Szőregen a múlt század végén:⁵

„Mikor Szent István gyerök vót, ű mán játékot csinált a tengör partyán: várat csinált kavicsokbul. Azután a kiráj ara mönt szolgáljival égygyütt; hogy nem köszöntek neki: mögharagudott, hogy ű mán várba' van, várnak ura oszt nem köszönnek! Mijen ostobák! – asz'ongya – az embör mellett elmönnek oszt'tán nem köszönnek. Osz'tán kérdözte a kiráj, hogy mit mondott?! Asz'ondom, hogy én is csak kiráj vagyok a magam várába'! Segiccsön az Isten! A mit el is kapott.”

Az István királyhoz kapcsolódó történeti mondák egyik csoportja a pogányok elleni harcait örökítette meg. E mondák számos eleme a Szent László- és a Mátyás-mondakörből származik, csak később kapcsolódott Szent István személyéhez. A tordai nép hagyománya szerint a kunoktól üldözött Szent László aranyakat szór el, hogy egérutat nyerjen. Lovának nyolcszögű patkónyomát a Tordai-hasadéknál máig őrzi egy szikla, a *Patkóskő*. Ugyanezekkel a mondai elemekkel találkozunk a következő István-mondában, amely a veszprémi Gízella-kápolna építtetését magyarázza.⁶

„Mikor a pogányok Veszprémre rontottak, csak Gizella királyné volt odahaza. Az ura, Szent István király kinn járt az országban sereget gyűjteni. De mikor nesztét vette a bajnak, sereg nélkül is otthon termett. A várba persze a város laposa felől már nem lehetett bejutni, mert az ellenség minden járt utat elállt. Került hát Szent István a meredek szirtek felé. Tudta, hogy a felesége itt egy kepezstetőn szokta az ebédvizet a völgyből meghordatni.

Csakhowy annyi ideje se volt már, hogy a lováról leszálljon: a pogányok észrevették és megrohanták. A felesége a nagy templomban éppen érte imádkozott. Mikor a riadalomra kifutott, Szent István már neki ugratott a sziklának. Mivel a megrémült királyné sietségében a fényes feszületet is magával hozta, ezzel kezdett integetni, hogy az ura a lovát merre fordítsa. Így a meredek gyalogjárót szerencsésen megtalálta ugyan, de a pogányok mégis utolérték volna, ha közben el nem hányja palástját, kardját, erszényét, aranyláncát. Míg aztán a pogányok drágaságain marakodtak, meg míg a lova arany-patkóját a sziklából fessegették, Szent István szerencsésen fölért a feleségéhez. Ennek hírére a pogányok annyira megrémültek, hogy maguktól elkotródtak. Oda, ahonnan Gizella királyné a kereszttel integetett, Szent István még aznap kápolnát építtetett. A kis kápolna megmaradt egész mostanáig, meg az a nyom is látható, amelyből üldözői annak idején az arany patkót kifeszeggették.”

Egy hasonló palócföldi, ságújfalui monda István királyt mágikus erővel rendelkező embernek, táltosnak mutatja be.⁷

„Szent István kirá'tá'tus volt. Őtet üldözték mingyíg. Még Ágasváron vót, miko első't harangoztak, oszt' miko beharangoztak, ott volt szent kutná' (a verebélyinél) oszt' a lovának a négy lába most is ott van a termés kőbe': István kiráj ugratásnak hívják.”

A Tolna megyei, regölyi történeti mondában István király alakjához a Mátyás mondakör elemei kapcsolódtak. Ilyen az ostromlott várba vasalatlan kerékkel bekéredzkező kocsis mondaeleme. Az István ellen lázadó Koppány leveretését bemutató regölyi monda egyúttal a Baranya megyei Oroszló község helynév-magyarázó mondája is.⁸

„István királyról és Kupa hercegről szól ez a történet, és a regölyi várról, melynek a mai templom előtt volt egy vaskapuja, és előtte víz folyt egy mély árokban. Majsa és a Koppány felől a vároldalnak befelé mélyedő sáncai voltak, hol az űrség bántatlanul megbújhatott, ember nem látszott ki ezekből a mélyedésekből. Kupa herceg védte katonáival a várat, és István katonáival a Szigetdombon szállt meg. Aztán István koldus képében egy abroncstalan kerékkel bekéretőzött a várba, hogy azt megvasaltassa. A fogadóban megevett három tojást, és ott hagyott a tányéron egy papírt, hogy István járt ott. Aztán megostromolta a várat, először a Szigetdombról lőtték, valamilyen földönhordó ágyúval, aztán az említett várkaput lőtték, majd benyomultak. Kupa herceg menekült száguldó lován, mely emberi hangon is értett. István a mostani Oroszló táján rászólt a lóra, hogy nem őt akarja bántani, hanem csak a gazdá-

ját. S ekkor mondta Kupa lovának: Ó, rossz ló! – Azóta Oroszló a neve Oroszlónak, István ott vágta le Kupa herceget.”

Nagyberkiben (Somogy m.) ezt a mondát a községtől délre lévő szalacscai várhoz kapcsolják. Egyik szép változatát 1953-ban a 65 éves Farkas László így mondta el Szendrey Akosnak:⁹

„Anyámtól hallottam, hogy legutóbb innen verték ki a törököt Szalacskáról. Sokáig ostromolta Szalacska várát a pusztából Szent István király. Itten azonban nem ment semmire sem, mert bekerített vár volt, fallal. Ekkor valahonnan megtudták, hogy délről van egy vaskapu, és innen van összeköttetés a török hatósággal. Ő, Szent István elment kódís képében egy számmárral, bement. Összetörött egy kereke, és bement kereket kérni. Egy öregasszonyhoz ment be. Mindent kitudakolt, hogy hol lehetne mit csinálni, érdeklődött. Az asszony ebédet adott nekie. A fia iskolában volt. Abban közben az asztal alatt és alá írta: „Ma bevettem Szalacska várát.” A gyermek megjött az iskolából, nézte az írást, és kérdezte az anyját: „Édesanyám, ki volt itt?” Azt mondja egy öreg kódís, adtak neki önni, eltörött a kereke. Az volt Szent István király. Mindjárt jelentik eztet, őrség ment a kapuhoz, hogy senkit ki ne engedjenek. Közben odaért az öreg kódís, hogy viszi a kereket a vállán. Megállítják, hogy nem lehet kimenni. Ő ott rimánkodik, ott a kis szamara kint. Akkor az egyik őr megfogta, azt mondta neki: Olyan orrod van, mint Szent István királynak! De osztán kiengedte, hogy menjen a szamarához. Akkor osztán a jení határban van *Sapkatötös*, nagy mocsár van, nem tudtak átjönni a Szent István király katonái. Sapkával hordták össze a tötést. Ezt a mai napig is *Sapkatötös*nek nevezik. Ekkor délről, a harmadik oldalról belőtték a vaskaput, ekkor bevették Szalacska várát. Kupa herceg uralkodott ott ebben a várban, ennek a névnapjára mindig ki lett téve egy aranyökör, arany ekével, ostor van a béresgyerek kezében. Ezer évvel ezelőtt volt ez.”

A román kori templomáról híres Esztergom megyei Bény község népe is úgy tudja, hogy Szent István király a bényi sáncvárat furfanggal foglalta el a pogányoktól. A bényi történeti mondát 1989-ben így mondta el adatközlőm, Csókás Ferenc:

„Szent István király koronázása előtt történt, hogy pogány magyarok egy csoportja befészkelte magát a helyi sáncvárhoz. Mivel Bény Esztergomtól északra nem messzire fekszik a Garam mellett, Istvánt ez nagyon zavarta, hogy a közelségében pogányok tanyáznak. Elrendelte, hogy számottevő szekeret rakjanak meg kövekkel. A szekerek tengelyeit ne kenjék meg. A szekerekre pedig ültessenek föl mindkét feléről katonáknak öltöztetett szalmabábukat, annyit, amennyi csak elfér egy-egy sorban. Két pár ökör húzott egy szekeret. Minden szekernél csak egy élő ember volt, aki nagy ostonnal hajtotta az ökröket. Amikor elkészültek, megindította őket Bény felé. A kéméndi határban a régi római úton haladtak, majd a Várhegy alatt kanyarodtak Bény felé. A nehéz teherrel megrakott szekerek csikorogtak, nyikorogtak, zörögtek. A ökrőhajtók a na-

gyostorral pattogtak, és közben hangos kiáltással szólították, nógatták az állatokat. A bényi Céneparton lévő örök meghallották, figyeltek abba az irányba, és meglepődve látták a Várhegy alatt közeledő hadat. Gyorsan bementek a sáncvárba, jelentették vezérüknek, hogy István nagy haddal közeledik feléjük, nemsokára eléri a Cénepartot, és ezen keresztül a nem messze lévő déli bejáratot. Erre nagy riadalom támadt a sáncvárban lévő pogány magyarok között. A vezér kiadta a parancsot, gyorsan menekülni a nyugati főbejáraton át. Mire a szekerek elérték a külső sáncot, már csak a helyük maradt a megriadt pogányoknak, megfutamodtak. Szent István nyomban egy kis csoport élén bevonult a sáncvárba, és könnyűszerrel megszállta annak középső főhelyét.”

A burgenlandi Alsóőrben gyűjtött történeti monda adatközlője, Csulak Rozália, először tévedésből Mátyás királlyal cserélte fel a monda főszereplőjét:¹⁰

„Mikor harcútak ugye. Mátyás kiráj ment le. A, nem is az vót, szent István. Szent István. Asztán nem tutta ugye, merre ment az ellenség. Gondúta magábo, mast merre mennyen, jobbra, barra? Vagy merre? A templomtornya meghajut. Aszt mongya: „Mingyá megmutatta a templontorony, hogy merre kell mennyetek!” Mingyá megmutatta a templontorony, hogy merre kell menni. Így asztán az ellenséggé megint talákosztak. Ezér szentnek nevezik szent Istvánt.”

A fehérvárcsurgói homokbányában található ember formájú kövek kialakulását azzal magyarázzák, hogy István király könyörgésére az Isten kővé változtatta a túlerőben lévő ellenséget, a tatárokat.

Ez is a Szent László-mondakörből örökölt mondaelem. A 16. század első harmadában keletkezett Érdy-kódexben azt olvashatjuk, hogy László király erős imádkozással kőbálvánnyá változtatta a menekülő tatárokat. István király hasonló cselekedetéről szóló történeti mondát a Fejér megyei Bodajkon gyűjtöttem, az 1909-ben született Barabás Pálné így mondta el:

„Hát az én életem az nem volt valami rózsás, mert fehérhomokot hordtunk a húgommal, és az élelmet így biztosítottuk. A fehérhomokot Fehérvárcsurgóról hordtam én is, meg a húgom is. Mi árvák voltunk, és elvittük Balinkára, ott elcseréltük élelemért. Meszelésre használták a németek. Tehát mint gyerek szerettem és érdeklődtem mindenhogyan, láttam ottan olyan ember formájú követeket, és így kérdeztem az idős embereket, hogy mér’ vannak ott olyan kövek. Egyszer azt mondta nekem egy bácsi: Tudod, Szent István korában itt akkora harcok voltak, aztán a tatárok voltak többen. Aztán István király leborult, és kérte a jó Istent, hogy változtassa őket kővé. Mindig eszembe volt, amikor megmertem a zsákomat, már mint gyerek, hogy István király, az ország alapítója kővé változtatta a tatárokat.”

Magyarországot a Moldvában élő magyarok ma is *Szent István országának* nevezik.¹¹ Körükben, a Bákó melletti Lujzikalagorban az 1950-es években Kallós Zoltán egy István királyról szóló balladatöredéket gyűjtött.¹² Szövegéből arról értesülünk, hogy az ellenség érkezésének hírére István király napkelet és nap-

szentület, azaz napnyugat felől is összetrombitálja katonáit, s indulnak a dushmaný, az ellenség elébe:

Magyar István király,
országunk istápjá,
Felköté a kardját,
Vevé trombitáját.

Kiment zajtójába,
Zudvarába lépett,
Hangozá keletre
S napszentületére.

Hogy gyűllyenek össze
Az ő gyermekei,
Az ő gyermekei,
Hadbéli fiai.

Össze is gyűllemek.
Fegyver alá tette
S háborúba indult,
Dushmaný eleibe.

A moldvai magyarok farsang végi mulatságának *Szent István király napjai*, *nagykirály napjai* a neve.¹³ A görögkeleti–orthodox egyház hagyományai szerint a nagybőjt nem hamvazószerdán, hanem az előtte való hétfőn kezdődik. A római katolikus moldvai magyarok farsangjának megnyúlását egy mondával magyarázzák: Szent László a tatárok ellen harcolt, és nem ért haza a farsang végére. Engedélyt kért a pápától, hogy ő is megünnepelhesse a farsang végét, kapott is két napot. Moldvában a magyarok azóta mindig két nappal később kezdik a böjtöt, mint a románok. Kissé eltér ettől a monda Románvásár környékéről, Szabófalváról és Jugánból ismert változata. Ennek Szent István király a főszereplője, aki nem a pápától, hanem Istentől kéri a farsang meghosszabbítását. Szabófalván a *Szent István király napjain* a fiatalság a mezőn táncol, álarcba, maskarába öltözve mulat. Románvásár környékén Szent István igen népszerű. E vidék egyik legrégibb faluja, Kickófalva templomának védőszentje, egyúttal a falu névadója István király. A falu neve korábban Steckófalva volt, Steckó pedig az István név szlávos becéző alakja. Az előszeretettel látogatott kickófalvi Szent István napi búcsúk is hozzájárultak a *nagykirály* tiszteletének terjedéséhez. Románvásár környékén Pusztina és Gajcsána templomát Szent István király tiszteletére szentelték. Így érthető, hogy a főként e két községből 1944-ben a Baranya megyei Egyházaskozárra települt moldvai magyarok körében is Szent István király szerepel a farsang meghosszabbításával kapcsolatos mondában. A mondát az 1920-ban Gajnácsán született Gyurka Mihályné így mondta el:¹⁴

„Hát István király hosszabbította meg a húshagytot, mert nem ért haza a családjához vasárnap estére, hanem kedden este ért haza, és akkor tartotta meg a családjával a húshagytot, mert katolikus ember vót.”

Az István királyhoz kapcsolódó történeti mondák másik csoportja a mélyen vallásos, alamizsnát osztó, még merénylőjének is megbocsátó, templomépítő, zarándokhelyeken buzgólkodó uralkodót állítja elénk, aki életével méltán érdemelte ki, hogy a szentek közé emeljék. Az esztergomi hagyomány szerint éjszánkánként a kápolnájában imádkozott. Gyakran járt a szegények között, kenyeret és más adományokat osztott, mert jólelkű volt. A szegények úgy körülvették

őt, oly közel mentek hozzá, hogy a szakállát is megrángatták, megtapogatták rajongásukban. Utóbbi epizódról életének nagyobbik legendája is tud. Ugyancsak esztergomi hagyomány szerint, amikor egy orvgyilkos meg akarta ölni az alvó István királyt, leejtette a tört, mire a király felébredt, de megbocsátott mérénylőjének. Ezt a történetet Szent István kisebbik legendájában is olvashatjuk.

Csallóközi hagyomány szerint e vidék 12 legrégebbi templomát Szent István király a 12 apostol tiszteletére építtette, amikor itt is a keresztény vallást hirdette a népnek. Ő maga a Csallóköz Vajka nevű mezővárosában lakott, amely nevét is a nagy király megkeresztelkedés előtti Vajk nevéből vette. A monda szerint ő ültette a vajkai templomkert hatalmas somfáit.¹⁵ A csallóközi Szent István mondát az 1909-es születésű Csiba Viktor Cikolaszigeten így mondta el Timaffy Lászlónak:¹⁶

„A túlsóféli Vajkárul való vagyok, ott hallottam még idesapámtul, hogy hogyan lett Vajka a mi falunk neve. Szent István királyt még pogány nevin Vajknak hítták. Szíp deli legény vót, és igen szeretett vadászni errefelé is az Öreg-Duna erdeiben. Egyszer is, amikor erre járt, meglátott egy csudaszíp szarvast legelni a vízparton. Óvatosan becserkelte és meglátta a nyilával. A szarvas még egy nagyot ugrott egyenesen be a vízbe, behuppant a magos partrul. Nagy vót a víz, minnyá el is kapta, osztán sodorta befele. Vajk megszaladt a parton utánna, sajnálta igen, hogy elviszi tüle a víz a szíp szarvast. Amint futott, hát látja ám, hogy a sziget sarkában két ember halászik. Odakiáltotta őket, hogy vegyék a ladikjukba, osztán menjenek a szarvas után. Azok meg is tették. Má ippen beirtik, amikor a királyfi el akarta kapni az agancsát, hogy megfogja. Mondták néki a halászok, hogy ne hajuljon ki annyira, mert fölbillen a ladik. Az nem olyan ladik vót, mint a mostaniak, hanem egyhasábul vót kifaragva, osztán könnyen beleforgott a vízbe. Úgy is lett. Alig kimondták, beleforgtak a vízbe mind. Vajk a szarvas agancsába kapaszkodott, a halászok meg a ladikba. Elkapta őket a sodrás. – Segítség! – kiáltotta a királyfi, mer má egyszer lehúzta a víz. Az egyik halász odaúszott hozzá, elkapta a nyakánál fogva, és úszott véle kifelé a part felé. Szerencsésen ki is mentette. A másik is kiírt a fölforgott ladikkal. Ott vót nem messze a gunnyójuk, odamentek, megszáritgatták a ruhájukat. Amíg melegedtek, Vajk elmondta nékik, hogy ő a királyfi, nos meghálálja nékik, hogy megmentették az életét. Azonnyomban azt a földet, ahun a gunnyójuk vót, nékikadta, meg az egész határt is, a szigetekkel együtt. A halászok meg hálából azt a kis falut, ami ott keletkezett, róla Vajkának nevezték el. De később se feledkezett el a halászokrul. Amikor má István király lett belülle, frást adott róla. Azóta Vajka nemes község vót, és innen ered a nemesi közbirtokosság is, ami most szűnt meg a fölszabadulás után.”

Fejér megyében a népszerű bodajki búcsújáróhely kialakulását István király és Imre herceg nevéhez, itteni buzgólkodásához kapcsolják. Székesfehérvár – Felsővárosban ma is emlegetik, hogy István király Fehérvárról tutajjal ment Bodajkra, mert az ő idejében Fehérvár és Bodajk között még mindent mocsár meg

víz borított. Bodajkon így mesélte el a mondát Takács Mária 1931-ben született adatközlőm:

„A régebbiek mindig azt mondták, hogy István király és Imre herceg együtt jártak Bodajkra. Itt már ők, az ő korukban imádkoztak, és ezért is ilyen híres ez a bodajki búcsújáróhely. Volt olyan, aki azt mondta, hogy Székesfehérvárról csónakkal jöttek, mert itt víz volt valamikor. Ezt a régi öregektől hallottam, hogy itt víz volt. Hallottam olyat is, hogy gyalog jöttek.”

Bodajkon és környékén az a hagyomány él, hogy a bodajki tóban azért nincsenek békák, mert István királyt áhítatában zavarta a békák kuruttyolása, ezért megátkozta őket. A monda egyik igen szép változatát a Bodajkhoz közeli Csákberényben gyűjtötte Udvardy János még az I. világháború előtt:¹⁷

„Még mikor István kirá vót, ement ide Bodajkra a szentegyházbo imádkoznyi. Aztán ott a tóba nagyon retyegtek (brekegtek) a békák. Aztán, hogy ott köze van a templom, nagyon behallaccott a békák retyegése. Aztán kikütte a szógáját, vagy inasát, vagy aki ott téblábol mellette, hogy mongya meg a békáknak, hogy hagassanak e. A szóga kiment, oszt aszongya a békáknak, hogy azt izeni István kirá, hogy hagassanak e! A szóga visszament, de a békák csak tovább retyegtek. Másoccor is kiküldi a lakáját, hogy hát parancsúja meg a békáknak, hogy hagassanak e, mert István kirá odabenn imádkozik. A szóga megin utett (úgy tett), de a békák megen csak tovább retyegtek. Mos má aszonta István kirá, hogy menny ki, oszt mond nekik, hogy mos má hagassanak e örökre, pusztuljanak innen. A szóga kiment harmaccor is a tóhó, oszt aszonta, hogy aszonta István kirá, hogy mos má hagassatok e örökre, oszt pusztújjatok innejd. Oszt akkor etakarodott minden béka onnan. Most is müt vásárkor, hogy odaát vótam, mer a Ferusnak köllött egy pár viselő csizmát vennyi, nézetem, de nem láttom békát abba a tóba. Mind epusztútak onnan.”

Nem csupán István király személyét, cselekedeteit, hanem a hozzá kapcsolható tárgyakat, ereklyéket is mondák övezik. Régóta izgatja népünk képzeletét a magyar királyi korona keresztjének ferdesége, amelynek magyarázatát a Salamon Anikó által 1972-ben Hidegségben gyűjtött gyimesi csángó monda így adja meg:¹⁸

„Mikor az első királyt akarták koronázni, a gyűlést megcsinálták, külországo kból, mindenünnét a gyűlést. Mikor koronát akartak a király fejibe húzni, akkor ő nem akarta elfogadni, hanem elütte, a korona eldőlt. Látod-e? A pénzen es meg vót a keresztnek az eldőlése. Azért van elferdülve, mert nem akarta felvenni a királyságot, hanem le akarta ütni a fejről. S akkor odaragadt, s hát, egyszercsak valamennyi kicsit ütték el. S akkor odaragadtak a hozzá tartozók, de csak behúzták a fejibe, csak meg kellett maradjon királynak. Nem akarta átvenni, ugye, mert nagy felelőssége van egy királynak. Nagy felelőssége. S ezen keresztül nem akarta elfogadni, s erőszakosan csak megtették királynak.”

A Szent Jobbról Kálmány Lajos a múlt század végén Deszken jegyzett fel egy mondát, amely az egyházi hatástól függetlenül keletkezett.¹⁹

„István kiráj, miko Babilonba útazott az édös annyával, az édös annya asz'on'ta, hogy az Isten se' dü'theti e (a babiloni toronyt). Szent István ezön annyira megbosszankodott, hogy pofon vákta az édös annyát, azé' vágatta le a maga kezit, a mölik még most is mögvan.”

A helyi hagyomány szerint Esztergomot Párkánnyal a Duna alatt alagút kötötte össze, melyen át már István király is közlekedett. Sőt, a garamkövesdiek úgy tudják, a Garam alatt folytatódott az alagút, így István király Garamkövesden is járt. Az esztergomi bazilikában Szűz Mária oltára a monda szerint onnan nyerte a nevét, hogy István király e helyen ajánlotta fel országát Máriának.²⁰

A pannonhalmi altplom *Szent István székeben* a hagyomány szerint a nagy király is ült, ehhez az a hiedelem fűződik, ha valaki beleül, hát- és derekfájása elmúlik.²¹

Székesfehérvár környéke, a Mezőföld a honfoglalás után a fejedelmi szállásterülethez tartozott, majd a magyar királyok birtoka lett. Vizteleky Gábor vajtai juhász még 1983-ban is így emlegette a Mezőföldet: „Ez volt István királynak a törzsökös birodalma.” Valójában ez a birodalom az egész magyar nyelvterületre kiterjedt, ahol a nagy király tisztelete, miként az itt bemutatott mondák is igazolják, ma is él.

JEGYZETEK

1. Dobos Ilona: Történeti mondáink legkorábbi rétege. Kandidátusi értekezés. Néprajzi Múzeum Könyvtára. Lelt. sz. 8.43860. 106–121; Dobos Ilona: I. Istvánról szóló mondák Európában. Hajdú-Bihari Napló 1975. augusztus 24.
2. István király verses históriája. A magyar középkor irodalma. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: V. Kovács Sándor. Budapest, 1984. 830–843.
3. Homor Imre: Esztergom nevezetességei. Esztergom, 1930. 22.
4. Karsai Géza: Szent István király tisztelete. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerkesztette: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. III. 215.
5. Kálmány Lajos: Szeged népe. Szeged vidéke népköltészete. Szeged, 1691. III. 302.
6. Sebestyén Gyula: Dunántúli gyűjtés. Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. Budapest, 1906. 483.
7. Kálmány im. 303.
8. Hegedűs László: István király a regölyi népmondában. Új Ember XLIII. 35. 1987. augusztus 30. 6.
9. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. Lelt. sz.: 4030.
10. Gaál Károly: Aranymadár. A burgenlandi magyar falvak elbeszélőkultúrája. Szombathely, 1988. 374.
11. Gunda Béla: A rostaforogató asszony. Budapest, 1989. 260.
12. Kallós Zoltán: Ismeretlen balladák Moldvából. Néprajzi Közlemények III. 1958. 51.

13. Wichmann Györgyné: A moldvai csángók szokásaiból. Ethnographia XVIII. 1907. 287–269. Lükő Gábor: Moldva alapításának mondáihoz. Ethnographia XLVII. 1936. 52; Lükő Gábor: A csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Budapest, 1935. 83–94.
14. Bosnyák Sándor: A moldvai csángók mondáiból. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XIII. Pécs, 1971. 182. Bosnyák Sándor: A moldvai magyarok hitvilága. Folklór Archívum XII. Budapest, 1980. 54.
15. Ipolyi Arnold: Magyar műemlékek. Csallóköz műemlékei. Archaeológiai Közlemények II. Pest, 1861. 34.
16. Timaffy László: Történelmi mondák a Kisalföldről. Arrabona XVIII. Győr, 1976. 77.
17. Udvardy János: Mondák. Magyar Nyelvőr XLI. 1912. 199.
18. Salamon Anikó: Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák. Budapest, 1937. 39.
19. Kálmány im. 302.
20. Tisovszki Zsuzsanna (Balassi Bálint Múzeum, Esztergom) szíves levélbeli közlése, 1988.
21. Karsai im. 228.

Székesfehérvár és Szent István király

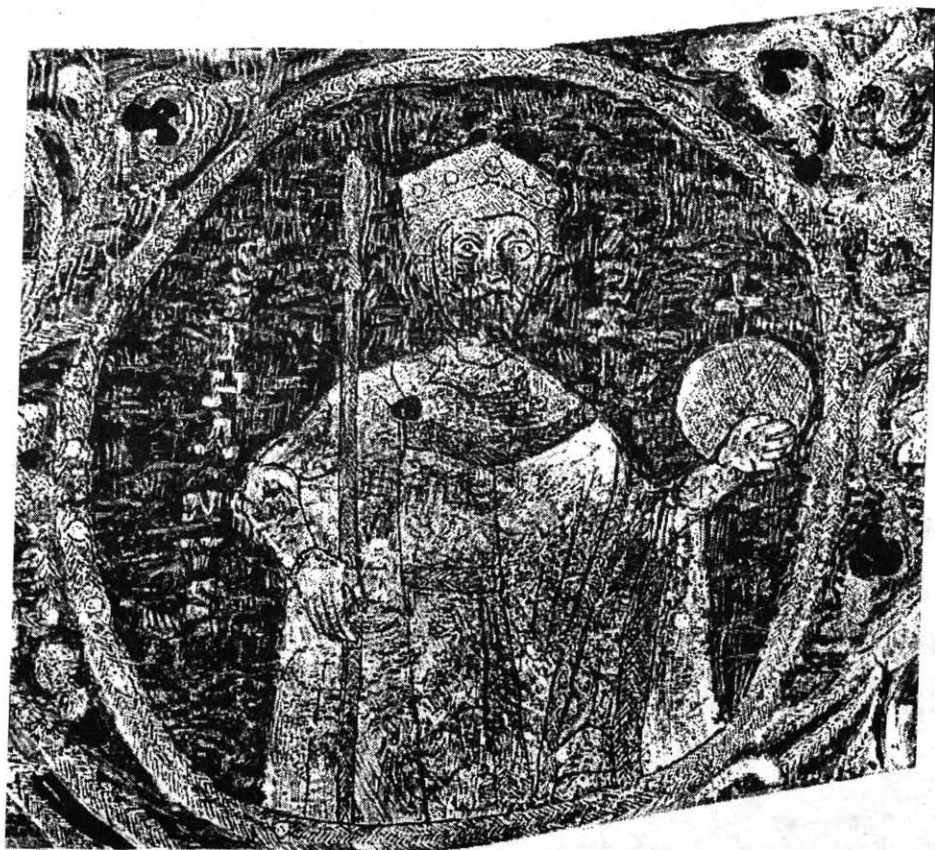
A legelső ismert Szent István-kép éppen a Székesfehérvár, pontosan a Szent István által alapított Boldogasszony bazilika számára készített miseruhán, a későbbi koronázó paláston tűnik fel 1031-ben. A korszak művészetében még ismeretlen volt a személyes arcvonások megörökítésének későbbi igénye. A baljában országalmát, jobbában lándzsát tartó király képének sematikus rajza mögött azonban mégis fölragyo-g államalapítónk határozott, teljes egyénisége. Kovács Éva, a palást egyik legjobb ismerője, többek közt rávilágított arra a kérdéskörre, hogy a Gizella királyné és Szent István felügyelete alatt készült műtárgy részletei és az egész hogyan tükrözi vissza az uralkodó világnézeti és történeti hitét, meggyőződését, államférfiúi és személyes vágyait, a jövőre vonatkozó elképzeléseit és törekvéseit.¹ A „reálpolitikus” Szent István képe, amelyet az utolsó évtizedek hazai történetírása vázolt fel, csak úgy lesz teljes – mondja Kovács Éva –, ha felfedezzük és megértjük cselekedeteinek egyik legfőbb rugóját, állandó törekvését mindazon érdem és tulajdonság elérésére, amit a szentség fogalma jelent. Kovács Éva ezzel a törekvéssel összefüggésben mutat rá, hogy Szent István igyekezett élete szinte minden meghatározó eseményét a kereszténység ezeréves fennállásának varázsos évfordulóihoz kapcsolni: koronázására Krisztus születésének millenniumán került sor, a későbbi palástot 1031-ben, Krisztus nyilvános fellépésének évfordulóján ajándékozta a fehérvári egyháznak, halála napját pedig Mária mennybevitelének ünnepére óhajtotta. Tudjuk, ez a vágya is teljesült, s az egyház máig Nagyboldogasszonykor, augusztus 15-én emlékezik halála napjára. – Itt kell emlékeztetnem arra, hogy a székesfehérvári Középkori Romkert szarkofágján az elhalt lelket az égbe emelő angyal ábrázolása is ezzel kapcsolatos. Kádár Zoltán professzor mutatott rá, hogy ez a bizánci művészet köréből érkező, de ott is nagyon ritka ikonográfiai motívum szinte kizárólagosan csak Mária mennybevitelével összefüggésben fordul elő.² Itteni szereplése is – megfontolva az előbb leírtakat – fontos érv az mellett, hogy a sírláda valóban csak Szent István királyé lehetett.

Visszatérve a palásthöz: Kovács Éva szerint a miseruha ikonográfiai programja Krisztus életének és az emberiség történetének megidézésével, a még térítésre váró népek megjelenítésével éppen az adott, 1031-es évben félreérthetetlenül vonatkozik Szent István saját programjára, s így, együtt a sematikus rajzú király-képpel, mint a legtokéletesebb önarcképet nézhetjük.

Székesfehérvár ennek az *önarckép*nek csak pusztta befogadója volt, megfogalmazásában a helynek aligha volt szerepe. Mégis, a királyi adománnyal a város

jelképesen és valóságosan is letéteményese, őrzője lett évszázadokon át Szent István képének, azaz a szentistváni hagyománynak.

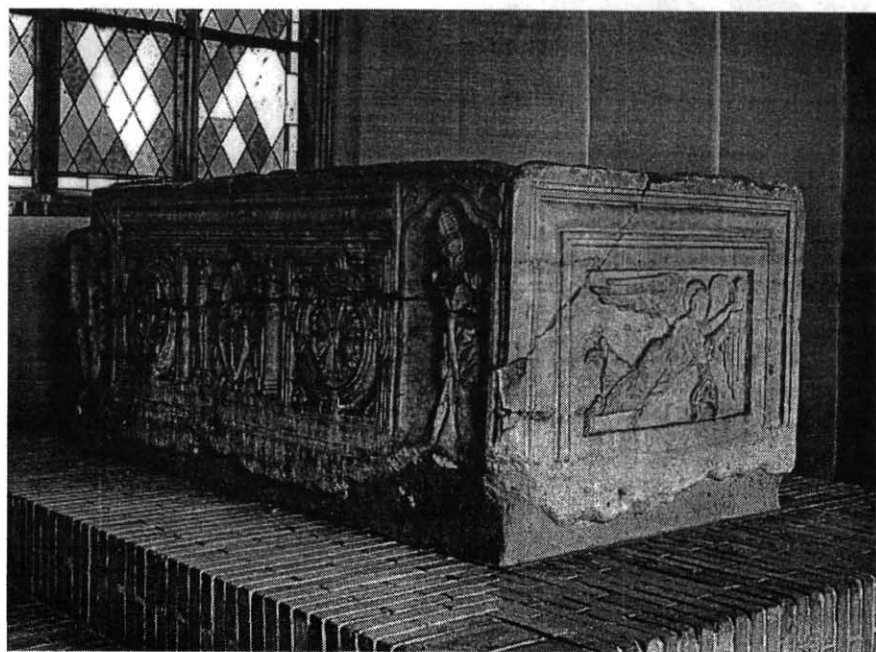
Csábító feladat lenne a középkor századain végigkísérni a Szent István-kép tartalmi változásait, végigkövetni az arcvonások, a jelenetezés alakulását az érdekek és érzelmek történelmi egymásutánja szerint. Erre azonban nem vállalkozhatom. Nemcsak terjedelmi okok miatt, hanem mert felkészült sem vagyok erre a sokrétű és valószínűleg nagyon sok meglepetést és izgalmas tanulságot ígérő munkához. Ezért is választom a nagyobb lépések útját, s most a város, Székesfehérvár születésének kora után, a nagy újjászületés, a török alóli felszabadulást követő évszázad Székesfehérvárott is megfogalmazódott Szent István-képére figyelnek.

Szent István alakja a koronázó paláston.

Székesfehérvár két esztendővel Buda után, 1688-ban szabadult fel a török uralom alól. Ez a kétesztendős kérés már önmagában is jelentéssel bír: nyilvánvaló, hogy a haditanácsok döntéseiben, a felszabadító harcok általános irányának és az egymást követő céloknak a meghatározásában a pusztai katonai szempontok mellett a politika is szerepet játszott. A XVII. század végére a történeti emlékezetben elhalványult annak a szerepnek az igazi súlya, amelyet Székesfehérvár egykor betöltött az ország közjogi életében. Így hát a felszabadult város lakóinak az első pillanattól kezdve nemcsak az üszkös romok eltakarításának és az újjáépítésnek a gondjával kellett szembenézniük, hanem meg kellett kísérelniük – saját jólfelfogott érdekükben is – a város régi szerepének, régi jogainak a felélesztését.

A város vezetői és lakói a fenti okokból a legsürgetőbb feladatnak érezték Szent István kultuszának a felélesztését. Már a felszabadulást követően az ő emlékének szentelték a plébániatemplomot.³ Az 1758–1768 között barokk stílusban átépített szentegyház mennyezetét Johann Ignatz Cimbali, bécsi akadémiai művésszel festették ki. Schoen Arnold kutatásaiból tudjuk, hogy az 1769-ben elkészült freskók programját a városban a plébánosi teendőket is el látó jezsuita atyák állították össze.⁴ A hajóba belépve a boltozat első mezőjében

Szent István szarkofágja a romkerti mauzóleumban.

azt a jelenetet látjuk megfestve, amikor Szent István király intelmeit magyarázza a mellette magyaros ruhában álló Szent Imre hercegnek. A körülöttük lévő allegorikus figurák a kereszténység diadalát fejezik ki a pogányok felett, ami nyilvánvaló összefüggésben van a törökök fölött csak néhány évtizede aratott diadallal is.

A középső boltszakaszon a festő a szentistváni püspökségek alapításának jelenetét idézte meg. A nagy eseményt a körbefutó, festett mellvéd mögül magyarruhás alakok figyelik. Az egyikben Buffleur jezsuita atyára ismerhetünk, aki az egyik legfőbb szorgalmazója volt a templom megújításának. Erre utal kezében a székesegyház tervrajza. A kompozíció egésze azonban félreérthetetlen célzás arra, hogy a megváltozott viszonyok között Székesfehérvár számára igencsak kívánatos lett, hogy legalább püspöki székhellyé váljék. Nem kevésbé érdekes persze tartalmi szempontból az uralkodói érdekek kifejezése, az éppen akkor is sokak által vitatott főkegyúri jognak a történeti indoklása.

A szentély fölött Cimbal Szent István megdicsőülését festette meg. Ez bár nem kifejezetten történeti téma, bizonyos aktualitása mégis volt, amikor felidézte az uralkodó végső megjutalmazásának gondolatát.

Johann Ignatz Cimbal nem tartozott a korszak jelentős, de még csak ismert mesterei közé sem. Freskósorozata és a mellékoltárokra festett képeinek színvonala is messze elmarad a közeli, egykori karmelita templom Maulbertsch-műveitől, de még a jezsuiták templomának Franz Sambach által festett képeitől is. A főoltár azonban már minőségileg is a kor legjobb alkotásai közé tartozik. Építészeti részét Franz Anton Hillebrandt, a század egyik legjelentősebb osztrák építész tervezte modern, korai klasszicizáló stílusban. A munka – egyébként Mária Terézia jóváhagyásával – 1773 és 1775 között készült. Az előrehaladást nyomomonkövethetjük Hillebrandtnak a városhoz írt és ugyancsak Schoen Arnold által publikált leveleiből.⁵ Az építész egy 1774. május 14-én kelt levelében aziránt érdeklődött, hogy kivel szándékoznak megfestetni az oltárképet? A téma maga valószínűleg egyértelműen adott volt. Galavics Géza mutatótt rá, hogy egy ilyen nagyszabású, összefoglaló művészi programból a XVII. század első felétől, azaz II. Ferdinánd korától Mária Teréziáig egyszerűen nem hiányozhatott az a jelenet, amikor Szent István felajánlja országát és koronáját Máriának.⁶

A téma egyik legelső képzőművészeti megfogalmazását, az esztergomi Porta Speciosa XII. századi kompozíciójáról, pontosabban ennek fennmaradt XVIII. századi táblakép-másolatáról ismerjük. Igazi elterjedése azonban az ellenreformációval és a jezsuita *Regnum Marianum* gondolatával függ össze. Az a szinte kizárólagos ábrázolási típus, amelyet például éppen Fejér vármegye címerképe is őriz, hogy a térdeplő király az ég felhőin trónoló Máriához fordul, csak viszonylag későn, a XVII. század végén jelent meg. Galavics Géza kutatásai szerint egészen pontosan 1692-ben a J. Schott rézmetszetével illusztrált Hevenesi-féle „*Ungaricae Sanctitatis Indicia*” című műben. Korábban Hoff-

Szent István hermája, J. S. Würth munkája, 1777.

mann Edit mutatta ki, hogy ez a motívum Tintoretto „A tiburi Szibilla” című kompozíciójához vezethető vissza, ahol Szibilla Augustus császárnak mutatja meg az égben trónoló Szűzmáriát és a gyermek Jézust.⁷

A XVII–XVIII. század fordulójától kezdődően a korona felajánlásának jelene szinte kizárólag ebben a formában terjedt el.⁸

A székesfehérvári magisztrátus Hillebrandt ajánlatára a bécsi akadémia egyik neves tanárának, Vincenz Fischernek a tervét fogadta el.⁹ A művész – mint ezt a városhoz írt, 1775. április 25-én kelt leveléből tudjuk – hónapokon át igyekezett adatokat gyűjteni a témához a bécsi császári könyvtárban. A történeti hűség érdekében azonban megbízóihoz is számos kérdést intéz, illetve ötleteihez kéri azok egyetértését. Úgy gondolja, hogy hűségesebb lenne a valósághoz, ha Szent Istvánt nem öreg, hanem harminc-negyven éves korában ábrázolná, dolmányba, szűk nadrágba és palástba öltözve. Részletesen szól a levél valamennyi alakról, öltözközkökről és színezésükről is. Egy későbbi levélben a művész rajzot kér a Szent István által Székesfehérvárott alapított templomról. Nem ismerjük a választ, de a kész képen az egyik angyal kezében felfedezhetünk egy papírlapot kupolás épülettel. Ebben a jellegzetes ábrázolásban ráismerhetünk az akkoriban elterjedt idealizált fehérvári városképek Boldogasszony bazilikájára.

Az oltárkép végül 1775. október elején a helyére került. Az ábrázolt jelenet – bármily elterjedt kompozíciós típusról is volt szó – különösen hangsúlyosan emlékeztetett itt, éppen a *tett-helyen* az első magyar királyra, annak életszentségére, uralkodói gondoskodására népéről és országáról. Ez a különös hangsúly vonhatta igazán magára Mária Terézia figyelmét is. A hiányos levéltári adatokból nem derül ki egyértelműen, hogy milyen tényleges segítséggel járult hozzá az udvar a főoltár költségeihez, létrehozásához. Mégis, egyrészt maga az esemény, az egész komplex építészeti-szobrászati-festészeti együttes kiugróan magas művészi színvonala (ami nemcsak a székesegyházon belül, hanem abszolút értelemben is feltűnő és valóban a korszak kiemelkedő emlékei közé tartozik!) önmagában is valószínűvé teszi a királynő közvetlen segítségét. Erre mutatnak Mária Terézia egyéb ajándékai,¹⁰ így a mennyasszonyi ruhájából alakított miseruha, és az a Szent István fej-ereklye, melyet 1777-ben, a püspökség alapításának alkalmából ajándékozott a székesegyháznak. Utóbbinak portrészzerű hermáját egyébként ugyancsak egy kiváló bécsi ötvössel, Sebastian Würth-tel készítette el a királynő.¹¹

Székesfehérvár számára a XVIII. század végén a püspöki-székhely rangjának elnyerése a lehetőségek csúcsának bizonyult. A képzeletbeli ranglétrán ennél előbbre a következő században sem jutott. Nagyon jellemző, hogy még a milleniumi ünnepek idején sem tudott a régi érdemek okán némi fényhez jutni. 1894-ben ugyan szóba jött az országgyűlésen, hogy Szent István emlékére Székesfehérvárott is emlékművet kellene emelni, de erre akkor nem került sor, s a terv hamar feledésbe merült.¹² Hogy Székesfehérvár ismét *érdekes* legyen,

hogy történeti szerepére ismét odafigyeljen az ország, olyan katasztrófának kellett bekövetkeznie, amilyen az első világháborút követő összeomlás és a trianoni békeszerződés volt. A területének kétharmadát elveszített ország, hogy a talpraálláshoz erőt merítsen, ismét a múlthoz, a történelemhez fordult, ott keresve támaszt, az újrakezdéshez szükséges alapokat. Maradjunk a ténynél: a harmincas években Székesfehérvár, a város vezetői jó érzékkel figyeltek föl a lehetőségre. „Szent István városa”, Árpádházi királyaink, az Anjouk és Mátyás király koronázó városa ismét vállalkozhatott a kultuszhely-szerep betöltésére!

Szent István halálának 900. évfordulója alkalmából országsszerte megszaporodtak a király emlékét idéző műalkotások. Székesfehérvárott 1938-ban nem is egy ilyen került felavatásra. A teljesség igénye nélkül, inkább csak az általános igyekezet jelzésére említeném a városházán Pekáry István nagy történeti gobelinjét, amelynek az első jelenete éppen a fehérvári bazilika alapítását idézi; ugyancsak Pekáry készített a városnak Szent István lovas alakjával egy kis faliszőnyeget; ugyanott a nagy tanácsterem falán konzolokon áll az Ohmann Béla által faragott Árpád vezér és Szent István szobor; a kis tanácsteremben pedig Jeges Ernő képe látható ma is, mely a bazilika építését ábrázolja. A Szent Jobb történetének felidézésével kezdődik a Középkori Romkert mauzóleumában Aba-Novák Vilmos nagy történeti seccója, és Szent István szobrát állították fel a ciszterek is új gimnáziumuk aulájában. A legjelentősebb emlékmű azonban ebből az időből az a lovasszobor, amelyet 1938. augusztus 20-án maga Horthy Miklós kormányzó avatott fel.¹³

A lovasszobor elkészítésére 1937. januárjában Darányi Kálmán miniszterelnök írt előterjesztést a kormányzóhoz. A létrehozott szoborbizottság elnöke Hóman Bálint kultuszminiszter lett, tagjai dr. Bárcziházi Bárczy István, dr. Tasnády Nagy András, dr. Jakab Oszkár és dr. Mikecz György államtitkárok, dr. Tornay Géza az Országos Idegenforgalmi Hivatal elnöke, dr. Ugron Gábor nyugalmazott belügyminiszter, dr. Telsovsky Károly osztályfőnök, Csánki Dénes, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, dr. Gerevich Tibor művészettörténész, egyetemi tanár, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke, Hekler Antal művészettörténész, egyetemi tanár, Kisfaludi Stróbl Zsigmond és Pásztor János szobrászművészek, Széchenyi Viktor gróf, Fejér vármegye főispánja és Csitáry G. Emil Székesfehérvár polgármestere. Később kapcsolódott be a bizottság munkájába Medgyessy Ferenc szobrászművész, akinek a török kiűzésének 250. évfordulója emlékére készített díszkútja a barátok templomának oldalán, szintén Szent István király emlékét idézi.

A névsor már önmagában is jelzi, hogy az évforduló méltó megünneplése milyen fontos volt a központi hatalom számára, s hogy azt egyetlen pillanatra sem tekintették egy vidéki kisváros magánügyének. Ezt bizonyítja az is, hogy biztosra mentek a művész kiválasztásával is, és már 1937 januárjában megbízták a munka elvégzésével Sidló Ferenc szobrászművészt.¹⁴

A Székesegyház főoltára. Az építészeti keret F. A. Hillebrandttól, 1772–1775.
Az oltárkép V. Fischertől, 1775.

Sidló ekkor az ötvenes éveinek közepén járt. Tanulmányait Bécsben és Münchenben végezte, a század elején éveket töltött Rómában ösztöndíjasként. Akadémikus, klasszicizáló művészete a hivatalosak körében már a tizes években is népszerű volt. 1920-ban ő készítette el Budapesten az ellenforradalom első (igaz csak ideiglenes) emlékművét. Az egykori *irredenta* szobrok közül az ő munkája volt a „Nyugat” allegorikus csoportja, s több alkotása állt a szegedi Nemzeti Pantheonban is. Máig egyik legszebb kompozíciója a pesti belvárosban álló „Danaidák kútja” (1933). Ennyiből is nyilvánvaló, hogy a megrendelőknek nem volt miért aggódniuk, biztosak lehettek benne, hogy a Szent István emlékmű mind szakmailag, mind a stílus, a külső megjelenés tekintetében a legjobb kezekbe került. A téren állva a mai néző sem tagadhatja, hogy 1938-ban valóban és a szó legjobb értelmében „professzionális” emlékmű született Székesfehérvárott. Szilárd statikájú, határozott kompozíciójú, igazán monumentális forma. Magabiztosan tölti ki a megyeháza és a szemközti klasszicista házsor előtt kialakult teret. Összehasonlítva a vele egykorú huszárszoborral, Pátzay Pál alkotásával a Városi Önkormányzat épületének sarkán, feltűnő annak finom dekorativitásával szemben itt a formaadás dübörgő, szinte erőszakos határozottsága. Sidló nem tagadhatja meg, de nem is akarta megtagadni alapvetően német iskolázottságát. Ez a tanultsága is hozzájárult ahhoz, hogy Szent Istvánról olyan képet rajzoljon, amilyent a kor igényelt tőle.

*„Szent István – mondta Sidló Ferenc a fehérvári újságíróknak – a tiszta ázsiai faji típus megjelenítője ... A jövőt látó, a jövőt építő geninek a hajthatatlan akaratát, a céljai megvalósításában a lelki és szellemi elsőbbségnek a suggesztív sugárzását (akarom kifejezni) ... Apja, anyja tiszta vér, még nem történt beházasodás. Az ázsiai típus tehát még zavartalan ...”*¹⁵

Ez a Szent István-kép a két háború közti Magyarország Szent István képe volt, s a szoborral ezt fogadta be Székesfehérvár – jelképesen ismét helyet adva falai között az újrakezdésnek. És ez az a Szent István-kép, amivel az új Magyarország az 1945-öt követő évtizedekben nem tudott mit kezdeni. Óvatos próbálkozások, többszöri nekifutások után a hetvenes évekre megteremtette a „reálpolitikus” István király alakját, de ezt is kicsit bizonytalanul, elmosódottan, hangsúlyozva az előkészítésben apja szerepét. Nagyon jellemző, hogy 1969-ben, István születésének feltételezett milleniumán nem Székesfehérvárott vagy Esztergomban, de nem is Budapesten, hanem Pécsváradon állítottak új szobrot a tiszteletére. A székesfehérvári ünnepi emlékkiállításra pedig ennek patinázott gipsz-öntvénye került! A palástos, büszk alkotója Borsos Miklós volt, a hatvanas évek hazai művészetének egyik kiemelkedő szobrászegyénisége. A műbe azonban ő sem tudott más tartalmat, több gondolatot sűríteni, mint az óvatos fontolgató kor: a tevékeny, határozott államférfi, a hitértő, az életszentségre törő középkori hős helyett a népmesék fáradt, bölcs nagyapóját fogalmazta meg.

Azóta ismét eltelt két évtized. Kíváncsian várjuk, megszületik-e a kor új, tartalmas Szent István-képe?

A fenti tanulmány 1988-ban íródott, s előadásként hangzott el a Hazafias Népfőnt által szervezett konferencián. Érdekes, izgalmas történelmi pillanat volt, a változások előtti furcsa, izgatott hangulattal. Volt valami a levegőben, de egyikünk sem tudta, hogy pontosan mi is az? Az eredeti dolgozatot egy kérdéssel fejeztem be, amire valójában azóta sem született válasz. Ez a negatívum azért is érdekes, mert ugyanakkor Szent István kultusza ismét elevenné vált országosan, és itt városában is. Az egyházmegye tájékoztató havi lapjának címe: „Szent István városa”, s a nagy szent király nevét vette fel a püspökség tulajdonába visszakerült művelődési központ is a belvárosban. Az új „Szent István-kép” azonban mégsem született meg. Mintha mindenki megelégedett volna annyival, hogy 1988 nyarán Sidló Ferenc lovas Szent István szobrának talapzatára újra odavesték a négy évtizeddel korábban eltávolított SZENT szót. A kérdés tehát továbbra is érvényes: lesz-e, van-e korszakunknak itt és most érvényes Szent István-képe? Képesek vagyunk-e arra a megújulásra, amelyet az ő alakja szimbolizál a legerősebben történelmünkben, vagy csak emlékezni tudunk, fájón panaszkodni, magunkba süppedten töprengeni?

J E G Y Z E T E K

1. Kovács Éva: Iconismus casulae Sancti Stephani regis: In: Szent István és kora. (Szerk.: Glatz Ferenc és Kardos József). Budapest, 1988. 133–144. o.
2. Kádár Zoltán: Szent István koporsójának triumfális jelképeiről. (Regnum, 1942/43.446).
3. A székesegyház történetére vonatkozó adatok összefoglalása: Cs. Dobrovits Dorottya: Székesfehérvár – Székesegyház (TKM kiskönyvtár, 125.k. Bp. 1982.). A Szent István kultuszról: Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium (Bp. 1977. II.K. 196–224. o.).
4. Schoen Arnold: Cimbal székesfehérvári festményeinek aktái (Székesfehérvári Szemle, 1932. 1–3. sz. 2–3. o.).
5. Schoen Arnold: Fischer V. festő levelei Szent István-oltárképéről (Székesfehérvári Szemle, 1933. 24–25. o.).
6. Galavics Géza: Program és műalkotás a 18. század végén (Bp. 1971. 16–17. o.).
7. Hoffmann Edit: A felajánlás Szent István-ábrázolásokon (Lyka-émlékkönyv, 1944. 168–187. o.).
8. Galavics Géza: i. m. u. o.
9. Schoen Arnold: Fischer ... u. o.
10. A miseruha jelenleg a székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum gyűjteményében van elhelyezve.
11. Cs. Dobrovits Orsolya: i. m.
12. V.ö.: Fejér megyei Napló, 1937. március 4.: „A Városháztér Szent István szobra”.
13. V.ö.: Székesfehérvári Friss Újság, 1938. aug. 20.
14. V.ö.: Fejér megyei Napló, 1937. március 2. és 4. számai, illetve a Székesfehérvári Friss Újság 1938. május 12. száma.
15. Csapody Sándor cikke, Fejér megyei Napló. 1937. december 25.

„Vég nélkül tékozlom magam szerte...”

Aba Novák Vilmos székesfehérvári falképeiről

(Supka Magdolnának)

„Ne feledjék el, hogy minden munkámban vég nélkül tékozlom magam szerte... Jól tudom, hogy a mauzóleum freskóim minden értelemben vett kreációk... hogy valójában mit adtam, azt csak én tudhatom, Önök idővel majd részben fogják ezt felismerni.”¹

Aba Novák Vilmos fenti, Csitáry G. Emil székesfehérvári polgármesterhez írott levelében az egymással párhuzamosan futó megbízásainak teljes mértékben eleget tenni képtelen, és betegségének első tüneteivel komolyan küszködő művész elkeseredett vallomását olvashatjuk. Nem tudni pontosan, hogy Aba Novák mit ért a „kreációk” kifejezés alatt, de a „minden értelemben” meghatározásba némi önirónia és szomorúság is vegyül. Mintha sietős kapkodására, megfelelni vágyására, ugyanakkor művészi törekvéseinek tisztázására az utókortól remélné lehetőséget és egyben feloldozást. 1938-tól haláláig, 1941-ig, e röpke három év alatt Aba Nováknak számos monumentális műve készült egyidőben: a fehérváriakon kívül többek között az 1936 óta megkezdett pannonhalmi István-kápolna freskói, a pécsi temetőkápolna, a sikondai és csornai templomok tervei és egyéb munkák mellett a városmajori templom mennyezet- és szentély képeinek megfestése várt még rá.²

Székesfehérvár 1938-ban a kettős szentév, az Eucharistia és a Szent István Emlékév (Szent István halálának 900. évfordulója) eseményeinek kapcsán az országos figyelem középpontjába került. A központi kormányzat révén ez a város, a hatalmi reperezentáció teljes arzenálját felvonultató ünnepségsorozat keretében olyan megbízásokat tartogatott Aba Novák számára, amely művészi karrierjének csúcspontját jelenthette. A korabeli politikai rendszerhez fűződő szoros kapcsolatai révén azonban az elismerések mellett már komoly – és Aba Novák által mindig vállalt – kötelezettségekkel is terhelte. A korábban Szegeden, Jászszentandrásen, Budapesten készült monumentális alkotásai, az 1937-es párizsi világkiállításon Grand Prix-t nyert „Francia-magyar kapcsolatok” című nagyméretű pannójának sikere,³ a nemzetközi díjak népszerűségének teljében jutatták az új, fehérvári munkákhoz. A város 1937-től már jónéhány köztéri alkotással gyarapodott: ekkor állították fel többek között Sidló Ferenc Szent Istvánját, Ohmann Béla Kálmáncsehi Domonkosát, Pátzay Pál lovasszobrát. Ebben az időben épült a középkori Romkertben a kőtárt befogadó, Lux Gé-

za által tervezett romanizáló épületegyüttes a mauzóleummal együtt, amely a Magyar Nemzeti Múzeumtól visszakapott, Szent Istvánnak tulajdonított szarkofágot őrzi. Az épület északi oldalát eredetileg Árkayné Sztéhlo Lili Szent István életének főbb mozzanatait ábrázoló hatalmas üvegablaka díszítette, mely a háború alatt elpusztult. A Lux Elek által tervezett félköríves ablak vasrácsa és a külső falakon Madarassy Walter domborművei ma is láthatók.

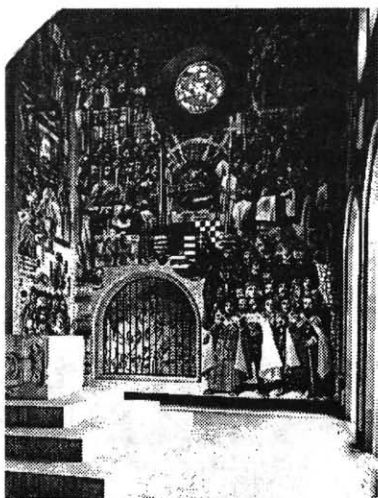
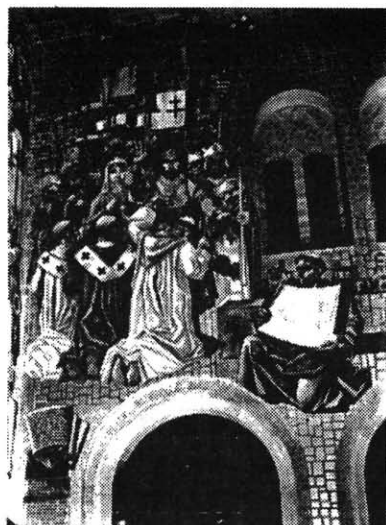
1938 októberében a vallás-és közoktatásügyi miniszter leiratot ⁴ intézett Székesfehérvárra Dr. Csitáry G. Emil polgármesterhez, indítványozva a Szent István Emlékév eseményeinek méltó megörökítését a város középületeiben. A

Aba Novák Vilmos az 1938-as romkerti ünnepségen.

kultuszminisztérium, a Műemlékek Országos Bizottsága, valamint a Szent István Emlékév Országos Bizottsága, élén dr. Hóman Bálint elnökkel, közös megállapodás alapján a romkerti mauzóleumban elkészítendő munkákkal Aba Novák Vilmost bízta meg. A mauzóleumban a Szent Korona és a Szent Jobb-történet megfestésének megrendelője a Műemlékek Országos Bizottsága /északi fal/, a másik három falé pedig Székesfehérvár városa volt. A megbízókkal közösen kidolgozott ikonográfiai program szerint elkészített kartonok elfogadásakor mindössze még annyi kikötés volt, hogy azok az uralkodók, akikről portré fennmaradt, a „hűség jegyében ábrázoltassanak”.⁵ A falképeket a korabeli fotók⁶ alapján rekonstruálva, Aba Novák korábbi munkáiról már jól ismert módszerrel találkozunk: a monumentális igényeket sajátos scenikai képességeivel valósítja meg, tömör formában sűríti össze az egyes jeleneteket, melyeket már a Francia-magyar kapcsolatokon is hangsúlyosan megjelenő, részben tagoló funkciót ellátó, részben az egyes „felvonásokat” szövegszerűen is kommentáló mondatszalogokkal különíti el. A Szent Korona történetét feldolgozó események sora a keleti falon a szarkofágtól balra felülről lefelé halad, a jobb oldalon szintén felülről indulva folytatódik. Bal oldalon a Szilveszter pápa által küldött koronát angyalok hozzák a keresztény hitre tért magyar népnek, a jobboldali sávban pedig Szent István királlyá koronázása látható. A déli oldalon a magyar koronára fölesküdő uralkodók portréhűségű ábrázolásaiban a néző könnyen felismeri Mátyás, Mária Terézia és Ferenc József alakját. A falkép alsó sávjában a kormányzók sorában Hunyadi János és Kossuth Lajos mellett a korszak kívánalmainak megfelelően Horthy Miklóst is megtaláljuk. A baloldali, északi falon a Szent Jobb legendája és a hozzá kapcsolódó történetek ábrázolásában a korszak jelentős politikusai és közéleti emberei is megjelennek. A középmezőben a dicsfénnel övezett Szent Jobb mellett térdeplő figura az elbeszélések szerint maga Aba Novák, a rejtőzködő csuklyás Anonymus pedig a kultuszminiszter, Hóman Bálint. Az északi fal bal felső részén Mária Terézia a dalmát kereskedők követeit fogadja, akik az évszázadokon át Raguzában őrzött Szent Jobbot adják vissza a magyar királynőnek. A bejárat belső falának (nyugati oldal), felső északi és déli részén a kereszténységre áttérő pogány magyarság sorsfordító eseményének a művészettörténetből már ismert feldolgozását láthatjuk: a Vajk megkeresztelése jelenet előképe valószínűleg Benczúr Gyula azonos témájú festménye lehetett. A nyugati oldal déli felének felső sávjában térdeplő szerzetes Szent István bazilikájának alaprajzát nyújtja uralkodója felé.

A bírálóbizottság 1939. augusztus 30-án vette át véglegesen a közel 130 négyzetméteres művet. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint Aba Novák a vállalt kötelezettségeknek eleget tett: „A mű monumentális és egyéni”.⁷ Azonban már 1939 őszén elkezdődtek az állammegóvással kapcsolatos, egyre katasztrofálisabbá váló gondok.⁸ Csitáry G. Emil polgármester és Lux Kálmán is felhívták a figyelmet arra, hogy mivel a mauzóleum több oldalról nyitott, a mű az időjárás viszontagságainak erősen ki van téve. Bár Aba Novák arra hivatkozott, hogy a

**A Szent Korona és a Szent Jobb története.
Aba Novák Vilmos seccója a romkerti mauzóleumban.**

legjobb, több évszázadot is kibíró festékanyagot használta, ennek ellenére levélben ő is többször sürgette a téliesítést, a falképek lefedését. Az első őszi nedvesség, a savas esők, a levegőben lévő kénsavas gázok már 1939-ben kikezdték a festékanyag mészkötését, az elváltozások komoly aggodalomra adtak okot. A felület elgipszesedése leporlasztotta a festékréteget és ez a képek jelentős fakulásához vezetett, aminek elsősorban a kénes gázokra érzékeny és sok helyen használt ultramarin volt kitéve. Számos javaslat született a befedésre – de többek között Lux Elek tiltakozása miatt, akinek véleménye szerint ez a Romkert egészének összképét rontotta volna – ezek végül is megghiúsultak. Később, 1943-ban, a Műemlékek Országos Bizottsága részéről Gerevich Tibor vizsgálta újra a művek állagát⁹ a városházi falképekével együtt.

A városházi seccók elkészítésére Aba Novák 1938. december 28-án kapta megbízását dr. Csitáry G. Emil polgármestertől.¹⁰ Ennek előzménye a Magyar Képzőművészek Országos Szövetségének levele,¹¹ illetve a már említett levélben foglaltakat megerősítő miniszteri leirat volt. A Városháza I. emeleti előcsarnokában, a polgármesteri hivatal előtti lépcsőház mintegy 50 négyzetméteres felületén a Szent István Emlékév székesfehérvári eseményeit kellett megörökítenie: a Szent Jobb látogatását, a fehérvári országgyűlést és a vitézavatást (ez utóbbinál a Szövetség levelében kiemelten felhívja a figyelmet Horthy alakjának megformálására, különös tekintettel a kormányzó közelgő

A Szent Korona és a Szent Jobb története.
Aba Novák Vilmos seccója a romkerti mauzóleumban, (részletek).

70. születésnapjára.) Feltehetően a mauzóleumbeli munkálatok miatt a kartonok elkészítése 1939 augusztusának végéig elhúzódott. S bár a városházi falképek védett helyen voltak, a helyiségbe beépített felülvilágító ablakok szigetelési hiányosságai nagymérvű beázásokat okoztak. Így a szinte teljesen elpasztellisedett művet már 1942-ben konzerválni kellett.

Ezzel csaknem egyidőben, 1943-ban a mauzóleum festményeinek védelmére Gerevich a legkézenfekvőbb megoldást javasolta: a bejáratok deszkával való eltakarását. Megállapították azt is, hogy a festék rögzítésére alkalmazott vékony celluloid réteg a nedvesség következtében már teljesen elhalt, és a képeken a szürkésfehér foltok egyre nagyobb területeken jelentkeznek.

„Ennek az évnek az eseményei nem csupán külső díszet jelentettek, hanem egy nemzetnek önmaga lelkébe való elmerülését reprezentálják. Ezek megörökítésére tehát nem csupán a pusztulásnak könnyen kitett fényképek és mozgófényképek, gyorsan feledésbe merülő hírlapcikk, hanem olyan alkotások is szükségesek, amelyek méltóan és maradandóbban tudják megőrizni az eljövendő századok magyarja számára ezeknek az ünnepeknek a fényét és jelentőségét.”¹² A falképeket életre hívó miniszteri leiratnak az örökkévalóságra vonatkozó passzusa nem igazolódott. A falképek rekonstrukciójakor kiderült, hogy a kutatás éppen a becsmérelt, mégis dokumentatívabb erejű „médiák” által kezdődhetett meg. E művek – elsősorban a mauzóleumbeliek – szomorú sorsát ismerve a politikai reprezentáció szolgálatába állított művészet tragédiájának is tanúi lehetünk, amely törvényszerűségeiből fakadóan az alkotó személyét és megítélését sem hagyja érintetlenül.

A háború utáni új politikai éraban lemeszeléssel tüntették el a műemlékegyüttest, amely szinte teljes pusztulását okozta.¹³

Aba Novák „rehabilitálása” a Magyar Nemzeti Galériában, 1962-ben rendezett életműkiállítással kezdődött. A kiállítást rendező Supka Magdolna, – aki a művész monográfiája is egyben – 1971-ben megjelent könyvének a falképeket elemző fejezetében, valamint kandidátusi védésében¹⁴ próbálja meg tárgyilagosan vizsgálni ezt a kérdést. Aba Novák életművének elemzésekor a politikai elkötelezettséget a művészi teljesítmény rovására hangsúlyozó kritikákkal szemben, a művésznak a monumentális munkákhoz való különleges érzékét teszi vizsgálat tárgyává. Az új kutatások megindulása kapcsán egy egészen fiatal generáció részéről Perneczky Géza nyilatkozik – az életmű ellentmondásainak fenntartásával – a műről, mint a két világháború közötti időszaknak e műfajt feltámasztó, figyelemre méltó kísérletéről.¹⁵

Az életmű feltárással egyidőben a falkép restaurálására, kutatására is megtörténtek az első kísérletek. Ezt a munkát Németh Gábor kezdte meg 1963-ban, majd 30 év múlva, 1992-ben Hernádi György festő-restaurátor vezetésével folytatódott a teljes feltárás és rekonstrukció. A mű ünnepélyes átadására 1996 augusztusában kerül sor.

JEGYZETEK

1. B. Supka Magdolna: Aba-Novák Vilmos. Corvina, Budapest, 1971.
2. i. m.
3. Csitáry G. Emil visszaemlékezéseiben számol be arról, hogy a pannót Székesfehérvár megkapta és annak méltó elhelyezésére építették fel később 1940-45 között a Horthy Miklós Kultúrházat, (ma Csók István Képtár).
4. 13.986./1938. III.sz. (okt.10.), a magyar vallás-és közoktatásügyi miniszter leirata Dr. Csitáry G. Emil polgármesterhez. Megyei Levéltár, Székesfehérvár
5. 1939. június 1-jén kelt véghatározat. Megyei Levéltár, Székesfehérvár
6. A fotók Molnár Tibor építész hagyatékából kerültek elő. A hagyatékot a székesfehérvári Szent István Király Múzeum őrzi.
7. 1939. aug. 30-án kelt jegyzőkönyv, Megyei Levéltár, Székesfehérvár
8. Jegyzőkönyvi szakvélemény, 1939. okt. 30., Dr. Brunner Ernő okl. vegyész-mérnök, Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola és Iparrajztanoda tanára. Megyei Levéltár, Székesfehérvár
9. A Műemlékek Országos Bizottsága részéről Gerevich Tibor jelentése a székesfehérvári Polgármesteri Hivatalnak. 415/1943. Megyei Levéltár, Székesfehérvár
10. Dr. Csitáry G. Emil polgármester megbízólevele Aba Novák Vilmos részére a városházi falképek elkészítésére.
11. A Magyar Képzőművészek Országos Szövetségének levele Dr. Csitáry G. Emil polgármesterhez. 4/B-1406/Szent István ünnep, 1938. Városi Levéltár, Székesfehérvár
12. 11187/1939. jún. 30. hivatkozással a m.kir.vallás-és közokt.min. 13.986/1938.III.sz. leiratában foglaltakra. Megyei Levéltár, Székesfehérvár.
13. Csitáry G. Emil 1945-ben (már magánemberként) Molnár Tibor városi főmérnöknél próbált közbenjárni a falképek megmentése érdekében. Csitáry azt javasolta, hogy a seccók elé a lemeszelés helyett húzzanak rabcifalat és arra fessék föl az új éra vezetőinek arcképét. Minden igyekezete ellenére a falakat lekaparták, majd lemeszelték. Csitáry G. Emil polgármester emlékirata. Készült 1964-70. között. Kézirat, 157/115/1995. Városi Levéltár, Székesfehérvár.
14. B. Supka Magdolna Aba Novák című kandidátusi értekezésének vitája. Művészettörténeti Értesítő, 1971. XX. évf. 3. sz.
15. Perneczky Géza: Az Aba Novák freskók problémája. Népszabadság, 1963. III. 6. 8. o.

Párhuzamos Szent Istvánok

„Izsó után bejutunk az emlékműszobrászat vadonjába — írta 1923-ban Fülep Lajos. — A látszólagos vagy valóságos eltérések ellenére is alapjában közös kategóriába tartozik az egész, az egyéniség jelszavának nagyobb dicsőségére... Aki itt még disztinkválni akar régi és újabb, akadémikus és naturalisztikus, francia és német hatás, barokk és "modern stílus" között, lelke rajta. Nekünk ezekhez a distinkciókhoz és ehhez a szobrászathoz semmi közünk. A politika vagy a tömegsznobizmus szolgálatába állott és közben elfelejtette vagy soha meg sem ismerte a művészi feladatokat."

Ezek a keserű és kijózanító szavak az emlékműszobrászat korszakváltásának idején íródtak, olyan időpontban, amikor a műfaj jelentős változásokon ment keresztül. A világháborúval a századelő nagy emlékmű-hullámai elcsendesedtek. A háborús években nemegy emlék anyagi alapja úszott el, és persze, egy időre maga a műfaj is aktualitását veszítette. Sehol sem volt már az a boldog és öntudatos, hatalmától megittasult nemzedék, amely a századvégen kő- és bronzmonumentumokat emelt eseményeinek, nagy embereinek, önmagának. Az 1918 után állított világháborús hősi emlékművek már csak szomorú töredékek az első évek, a századforduló hatalmas, sokalakos kompozícióihoz képest. Azoknak gazdagon és végtelen változatokban áradó közhelyei után ezek már csak néhány szerény sztereotípiát képesek ismételgetni - tekintet nélkül arra, hogy mesterük országos híré szobrász, vagy a helyi sírkőfaragó.

A húszas évek második felében, a társadalom lassú konszolidálódásának idején az emlékműállítás új igénye, s ezzel a műfaj új kifejezési formái is megszülettek. A sokalakos, felpuffasztott méretű dekorációk, színpadképek, csoportok helyett a szerényebb, többnyire egyetlen figurára korlátozott emlékszobor lett az uralkodó típus. Ha olykor még az akadémikus vagy neobarokk hagyományt folytatta is, már lemondott a korábbi korszak arisztokratizmusáról, újjagazdag pompájáról és történelmi kosztümökbe öltöztetett frázisairól. Helyettük a kisebb méret, a szolid és polgári ruhás közhely, a konszolidált és "nemes" stílus vette át a szerepet.

Ennek az újraértelmezett, az új követelményekhez formált emlékmű-típusnak sajátosságait, összetevőit, jellegét talán sehol sem vizsgálhatjuk olyan tisztán, olyan ideális körülmények között, mint Székesfehérvárott. A város az 1938-as Szent István-év alkalmából rendezett ünnepségek központja, tartalmi és formai középpontja volt. Nem csupán helyszín, ahol egy ceremónia eseményei végbemennek, hanem centrum, amelynek feladata, hivatása, hogy az ezeréves magyar állam, a hatalmas és egységes magyarság, a fenséges és tragikus nemzeti

történelem eszméit újjászülve sugározza minden kövéből. A város maga is szinte újjászületett. Az ünnepségeket a királyi bazilika feltárása, az István-sarkofágot befogadó mauzóleum és a kőtár építése, a belváros több éven át folyó rekonstrukciója előzte meg. 1937-38-ban, két év leforgása alatt tíznél több emlékművet emeltek e hatalmas program keretében, szobrokat, amelyek a magyar történelem eseményeit, az évszázadok távolába eső hőseit elevenítették meg a Szent István-év ünneplői, a városi közösség és az ország szeme előtt.

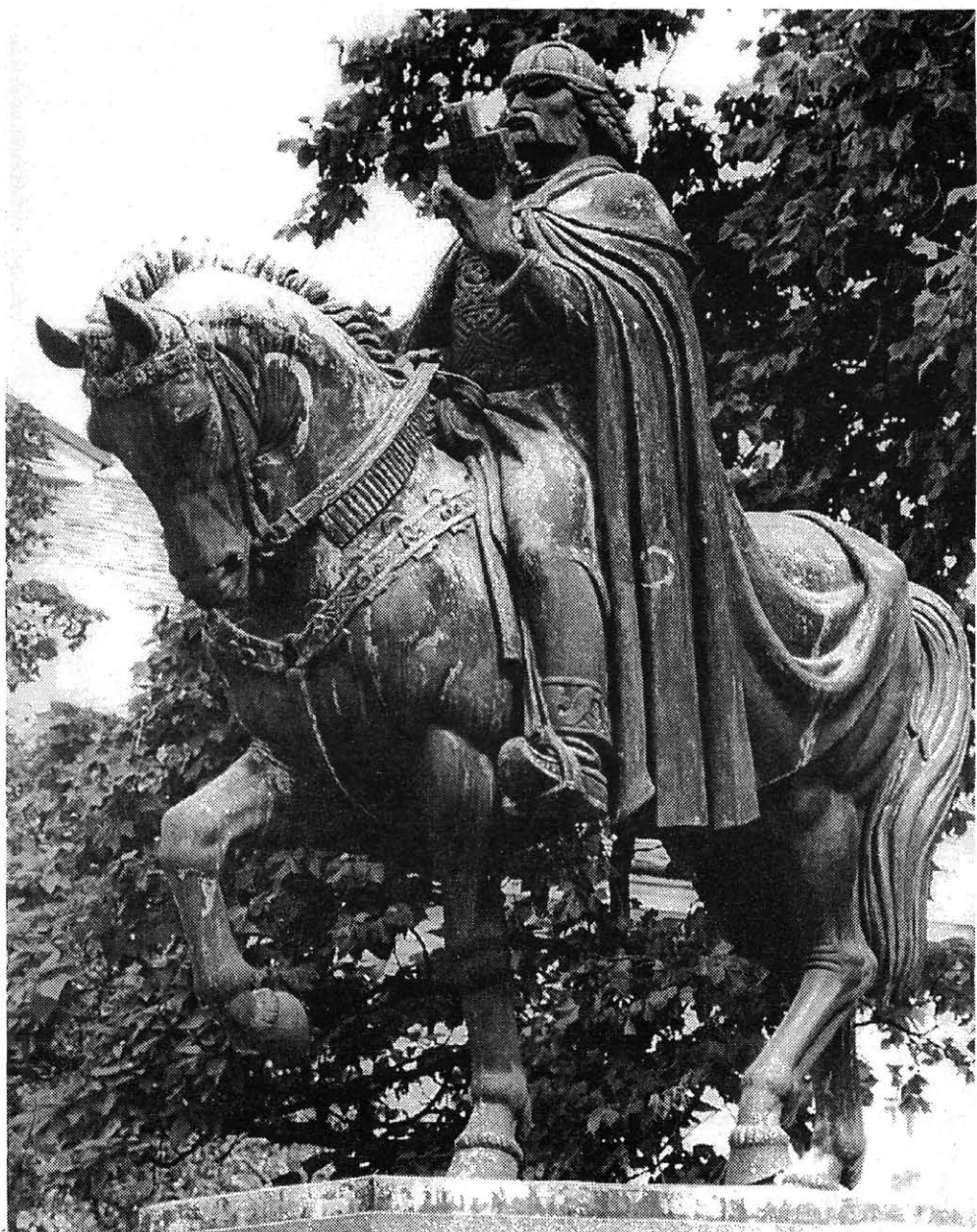
Székesfehérvárott korábban csak néhány köztéri szobor állt, Vay Miklós 1865-ben készült Vörösmarty-já, egy világháborús emlékmű, Bory Jenő néhány alkotása. Ezek jelentéktelenségük ellenére is át vannak itatva valami vidékies ízzel, és mint tárgyak (nem mint műtárgyak), máig is képesek közvetíteni valamit egy eltűnt korszak atmoszférájából. Az 1930-as évek elejétől - némileg a közeledő jubileumtól függetlenül is - egyre érezhetőbb a városi polgárság igénye emlékművekre, s ez az igény csak felerősödik az évek múlásával. A város egyre fontosabbnak érzi magát az ország életében, és szerepének külsőségeiben, város- és utcaképeinek díszében is meg akar felelni.

Közvetlenül a nagy emlékmű-állítási kampány előtt, 1937-ben a Fejér megyei Napló két hosszabb cikkében is foglalkozik a kérdéssel. Az egyik "Városszépítés" címmel a meglévő köztéri monumentumokat ismerteti, elégedetlenül azok régies, ügyetlen voltával, rossz elhelyezésével. A másik - "Fehérvári szobrokról (amelyek megvannak és amelyek meglehetnének)" - az év folyamán elkészült művekkel büszkélkedik. "Fehérvár művészi dísz tekintetében is kezd az ország legelső városai közé emelkedni." Együttal újabb igényeket is jelez, további szobrok felállítását javasolja: Prohászka Ottokár püspökét (a Prohászka ligetbe), Gárdonyiét (a Zichy ligetbe), Ybl Miklósét és Mészöly Gézáét (a Várkörútra), s végül Kálti Márkét, mint a várossal életük, tevékenységük folyamán kapcsolatban állt, fontos személyiségeket.

A cikknek azonban nem csupán a történeti személyiség kiválasztásával, hanem a leendő művekkel és azok elhelyezésével kapcsolatban is határozott igényei vannak. Gárdonyi „talapzat nélkül, egyszerűen, a természet életében elvegyülve álljon majd egyszer a Zichy liget virágai között”. Vagy: Kálti Márk „nem állhatna másutt, mint templom közelében”. Bármilyen együgyű kívánságok rajzolódhatnak is ki e cikkből, a városban meg volt az igény az eszményeit propagáló köztéri művekre, s igénye szerencsésen találkozott össze egyrészt a jubileum nagyszabású programjával, másrészt az emlékművek új típusának megszületésével.

1937-38-ban a következő szobrok készültek el: Sidló Ferenc Szent Istvánja, Lux Elek Szent Imréje, Ohmann Béla Árpád és István-szobra, Moiret Ödön Nagy Lajos, Erdey Dezső Varkocs Györgye, Medgyessy Ferenc Török-kútja, Orbán Antal Prohászka-emlékműve és Pátzay Pál Huszár-emlékszobra.

Közülik a legfontosabb természetesen a Szent István-szobor volt, mivel az első magyar király alakja, és az egyéniségébe utólag visszavetített eszménykép állott az ünnepségek középpontjában. A székesfehérvári emlékmű gondolata

Sidló Ferenc: Szent István, 1938.

már 1894-ben, egy országgyűlési határozatban felvetődött, de megvalósítását halasztgatták, majd a háború közbejöttével el is felejtették. Az ötlet újjáélesztésében fontos szerepe volt Marosi Arnold múzeumigazgatónak és a Múzeum Egyesületnek, amely először 1930-ban, a Szent Imre-ünnepségek alkalmával, majd 1932. májusi közgyűlésén foglalkozott a tervvel. A polgármestertől átiratokra azonban azt a választ kapták, hogy "Székesfehérvár városa a felállítandó Szent István-szobor költségeinek pénzbeli alapjáról gondoskodni nem lesz képes, más tekintetben azonban minden alkalmat megragad, hogy a magyar királyi kormányt, az egyházi főhatóságot, a hercegprímás őminenciáját a gondolatnak megnyerje". Az anyagi feltételeket végül is Hóman Bálint kultuszminiszter, Fejér megyei országgyűlési képviselő segítségével biztosították, aki a parlamentben e célra 80 000 pengőt szavaztatott meg. A szobor elkészítésével 1937 elején Sidló Ferencet bízták meg, s ugyanekkor megalakult a szoborbizottság is, kétharmad részben politikusokból és közéleti személyiségekből, de tagja volt Gerevich Tibor és Hekler Antal is. A feladat az alábbi követelményeket állította a szobrász elé: műve lovasszobor legyen, mellékalakok és reliefek nélkül, másfélszeres életnagyságban, egyszerű vörösmárvány talapzaton.

Amikor a megbízás hangsúlyozta, hogy "a mű mellékalakok és reliefek nélkül" készüljön, tudatosan szembelyezkedett a régebbi emlékmű-konceptióval, amely e járulékokat még elengedhetetlennek tartotta. E korábbi típus jellegzetes példája Stróbl Alajosnak a budai várban álló Szent Istvánja, mely, ha mellékalakokkal nincs is telezsúfolva, óriási, külön épületnek is beillő, reliefekkel díszített, „neobizánci” talapzaton áll, oroszlánok őrizetében, és olyan roskadásig megrakva a „korabeli” rekvizitumokkal, mint egy operai hős. Sidló alkotása – a maga eléggé szerencsésen megválasztott léptékével, leegyszerűsített koncepciójával – a harmincas években kiérlelt új emléktípusnak igényeit elégítette ki, akárcsak Pásztor János 1937-es Rákóczi, vagy Petri Pick Lajos Huszáremléke. Egy típushoz igazodott, de hozzá nem tett semmit, sem újat, sem többet, s ha részletformáiban különbözik is említett rokonaitól, a szellem ugyanaz. A Fejér megyei Napló 1937 decemberében interjút készített Sidlóval. Az újságíró kérdésére, hogy mi kívánt kifejezni Szent István figurájával, a szobrász válasza így hangzott: "Szent István mondhatnám emberfelettivé nőtt egyéniségét, a jövőbe látó, a jövőt építő géniusznak a hajthatatlan akaratát... Mindezt igyekeztem megszólaltatni az alak tartásában, mozgásában és a fej kifejezésében. Lényegnek... tartom a típust... Szent István a tiszta ázsiai faji típus megjelenítője.

Alig egy hónappal később, Csitáry G. Emil székesfehérvári polgármester e szavakkal nyitotta meg az ünnepi évet: „Szent István királya, papja, prófétája népének, akinek hitéből, önfeláldozó munkájából milliókhoz árad élet ... kezében keményen csillog a kard, a nagy hadvezér félelmetes erővel sújtani tudó, hódító kardja, az ezeréves, dicső magyar kard.” A szobrász és a városatyja szavai tökéletesen összecsengenek. De összecseng a szobor és Csitáry polgármester politikai szónoklata is. Az interjúban elhangzott lelkes szövegek után, Sidló

a műben sem tudott elszakadni a szólamoktól, plasztikai nyelvében sem a köz-helyektől. Szent Istvánja egy ünnepi beszéd pontos illusztrációja, benne van a „király, a próféta”, benne a „nagy hadvezér”, még ha kezében kard helyett kereszt csillog is. A leszegett fejű paripán ülő, jobbában keresztet tartó, koronát és palástot viselő uralkodó „elszánt, kemény tekintettel” figyel előre. Fejét valóban „az ázsiai faji típus”-hoz igazította a szobrász. Nem csupán tekintetében, arckifejezésében, de plasztikai formáiban is van valami erőszakosság, a belső nagyságot és a szobrászi monumentalitást darabossággal helyettesítő üresség és nyersesség, frázispufogatás.

Nem tudjuk pontosan, milyen körülmények között és miért esett a választás a Szent István-szobor esetében éppen Sidlóra, de az világosan látszik, hogy művészete nagyon megfelelt a feladatnak, mint ahogyan egyénisége is annak a képnek, amelyet a korszak társadalma alkotott magának, a „művészről”. A megbízás elnyerésekor Sidló már országosan ismert, sokat foglalkoztatott szobrász, nem is fiatal, a Képzőművészeti Főiskola tanára, a Horthy által alapított Corvin-koszorú tulajdonosa. Számos emlékműve áll: Kalocsán és Pécsen hős emlékek, Szegeden Nagy Lajos, Hunyadi János és Kapisztrán János szobrai, Budapesten a Mátyás-templomban Árpádházi Margit, az Országos Levéltár épületét pedig a „Honfoglalás” és a „Csodaszarvas” domborműveivel díszíti. Valamennyire jellemző az a nyers és propagandisztikus hangvétel, amely a székesfehérvári Szent Istvánt jellemzi. Néhány kisebb méretű alkotása, köztéren álló figurája (például a Danaidák-kútja Budapesten) tartózkodóbb, klasszicizálóbb, érzékenyebb.

A Fejér megyei Napló 1937 márciusában „A Szent István szobor mestere” címmel hosszabb cikket közölt Sidlóról. A lelkes újságíró szakmai frázisai mögött, a szobrász portréjában a rendszer által kialakított, hivatalos kép rajzolódik ki, egy lényegében kispolgári ideál: milyen legyen a művész?

„Ő maga szép szál legény, sovány arcán beszédes szemek néznek a világba. Külsőleg nem tüntet a bohémsággal, de szereti a nyitott gallérú inget és feleslegesnek tartja a nyakravalót! Megfontolt, higgadt beszédű férfiú.” Továbbá: „Igazi művészvér, igazi művészi vérmérséklettel. Széles látókörű, mélyen gondolkodó és magasan szárnyalni tudó művész ő, aki minden művét intuícióval, a maga művészi lelke szemüvegén (sic!) át nézve alkotja meg. Nem tartozik szélsőséges művészi iskolákhoz, múló divatoknak vagy kétes impresszióknak irányzatát ő nem követte soha.” Vagyis: az „igazi művész” külsejében, viselkedésében őriz ugyan némi Petőfi-reminiszcenciát („sovány arcán beszédes szemek”, „feleslegesnek tartja a nyakravalót”), de egyébként maga a megbízható átlag, a középsteruség mintaképe. Ez a biztosíték arra, hogy műve is megfelelően majd a társadalom kívánalmainak. Az eddigiekből is kitűnik talán, milyen tényezők befolyásolhatták, irányíthatták választásukban a megrendelőket. Bizonyos, hogy ha nem Sidlót jelölik, megtalálták volna másban azt a művészt, aki ugyancsak elég tekintélyes, eléggé ismert és kipróbált, eléggé középsterusű

Pátzay Pál: A tizes huszárok emlékműve, 1939.

ahhoz, hogy a feladatot tökéletesen megoldja. E ponton kitérőt kell tennünk, hogy a kérdést más oldalról is megvilágíthassuk.

A Szent István-szoborral egyidőben másik lovasszobor is készült Székesfehérvár számára, Pátzay Pál Huszáremlékműve. Eredetileg ezt akarták felállítani a Megyeház téren, ahol ma Sidló műve áll. E téren állott ugyanis Pátzay művének elődje. Kallós Ede kisméretű, műkö szobra, mely az ellenséget a földre tipró huszár alakjával, egész jelképrendszerével még a századfordulás emlékművek típusába tartozott. Az ünnepi év alkalmából, mint az új igényeknek már meg nem felelőt, szerették volna méltóbb, korszerűbb emlékre cserélni. Az új szobor anyagi fedezetét a tizes huszárok tisztikara teremtette meg és a megbízást Pátzay Pálnak adták. Pátzay ekkor még a fiatalabb generációhoz tartozik, alig negyven éves. Az 1910-20-as évek fordulóján expresszionista kisleptikákat mintázott, tehát éppenséggel nem mondható el róla, mint Sidlóról, hogy "múló divatokat nem követett soha". A húszas évek folyamán expresszionizmusa simább, kiegyensúlyozottabb, klasszicizálódó stílusban oldódott fel. Hozzájárult ehhez a római Collegium Hungaricumban töltött két év is (1928-30). Azonkívül nem volt főiskolai tanár, és nem volt Corvin-koszorús kitüntetés sem. Ez volt első köztéri szobormegbízása.

Pátzay kiválasztása tehát afféle fordított Sidló-ügynek tekinthető, azzal a megszorítással persze, hogy stílusa végül is nem esett túlságosan messze a harmincas években hivatalosan támogatott "római iskolás" stílustól. Mindenesetre, ha a Szent István-szobor esetében a közönség már eleve biztosítékot nyert, hogy azt kapja, amit vár, a tizeshuszárok emlékművénel ez hiányzott. A társadalmi elvárások hiánya bizonyos mértékben megkönnyítette Pátzay feladatát, kezét nem kötötte annyiféle igény, elvárás, prekonceptió. A nyugodtan lépdelő, nemes lovon ülő, ruhátlan férfialak, kezében a feltartott, jelzésszerű karddal olyan pontos szerkezetű, logikus, átgondolt és tiszta konstrukció, plasztikai részleteiben olyan nagyvonalú és ugyanakkor tartózkodó, olyan érzékenyen illeszkedik környezetébe, hogy mindmáig Pátzay legjobb műve. Köztéri szobraink között is ritka kvalitást jelent.

A közvélemény élcelődésének, gúnyolódásának azonban sokáig jó ürügyet szolgáltatott, éppen szokatlansága miatt. A városi törvényhatósági gyűlésben már 1937 áprilisában felmerültek bizonyos kifogások a huszáremlékkel kapcsolatban, még a felavatás előtt. Mint a jegyzőkönyv mondja: Bilkei Ferenc plébános a szobor „művészi elgondolását kifogásolva szólalt fel. A régi és a modern művészi felfogást vette bonckése alá.”. Nyilván Pátzay művének rovására. Shvoy Lajos megyéspüspök is tiltakozott a városnál a „mezítelen huszár” ellen. Pátzay gúnyos, kioktató hangú válaszlevelében nagy művészettörténeti példákra, ruhátlan emberalakokat ábrázoló, köztéren, sőt templomban álló szobrokra hivatkozva védte meg alkotását. Egyébként ugyancsak az áprilisi törvényhatósági gyűlésen ismertette Csitáry polgármester Kozma belügyminiszternek, a szoborbizottság elnökének azt a bejelentését, hogy amennyiben a városnak nem tetszik a huszáremlékmű, azt Kaposvárotra állíttatja fel.

A Szent István-émlékmű és a Huszáremlék keletkezésének párhuzamos története általánosabb tanulságokkal is szolgál. A művészek személyének kiválasztása, a választás és a művekben kifejezni kívánt koncepció szempontjai arra utalnak, hogy minél szélesebb társadalmi réteget képvisel a megbízó (a Szent István-szobor esetében az állam, az egész nemzet képviselőjében), annál több konvenció köti meg a művészt, szabja meg a követelményeket. És fordítva: amint a megbízó csak egészen szűk kör, kicsiny társadalmi csoport nevében lép fel (a Pátzay-émlékmű esetében a 10. huszárezred tisztikara), jóval kevesebb kötöttséggel és nagyobb művészi szabadsággal valósulhat meg a mű.

Hogy a Huszáremlékmű mennyire független volt még a város szélesebb társadalmat képviselő közigazgatásától is, arra az is utal, hogy a szoborbizottság, mit sem törődve a támadásokkal, szinte a város ellenére, a közvéleménnyel szembeszegülve állította fel a szobrot. De utal erre még egy adat is. Amikor a Szent István szoborbizottság hosszú viták után arra a következtetésre jutott, hogy Sidló alkotása számára mégis a megyeház előtti tér lenne a legalkalmasabb (ahová egyébként a tizeshuszárok tervezték a maguk emléktétlét), Csitáry polgármester kénytelen volt elismerni, hogy a dolgot megoldhatatlannak tartja, mivel "a vármegyeháza előtt felállítandó új szobrot (Pátzayét) a tizeshuszárok tisztikara készítette el", a helykijelölés dolgában "a városnak beleszólása nincsen".

A két szobor végül is helyet cserélt, de ezt hosszú tárgyalások, viták, alkuk előzték meg. A Szent István-szobor elhelyezése ugyanis korántsem volt egyszerű dolog. Hogy miért nem, arra Sidló szavai vetnek fényt: "Nem egy elképzelt helyre készítünk szobrot, hanem a szobor számára keressük a legmegfelelőbb helyet.". Vagyis, a művész a leendő környezet ismerete nélkül készíti művét, az csak utólag, mintegy járulakos elemként illeszkedik majd be, jól vagy rosszul, a meghatározott együttesbe. Amióta az emlékmű kiszakadt a nagy építészeti összefüggésekből, az összetartó nagy törvényszerűségek rendszeréből, tehát lényegében a XIX. század eleje óta, ez volt a gyakorlat. Így nem véletlen, hogy a plasztika elhelyezésének szempontjai ezúttal is elsősorban politikaiak, "történelmie", érzelmiek és egyebek, s csak másodsorban művészetiek.

A Szent István-szobor esetében első helyen szerepelt az ásatási terület: "hol lehetne ez a szobor jobb, szebb és méltóbb helyen, mint azon a megszentelt földön, ahol a szent király temploma áll?". Egyes vélemények szerint a Monostorbátyán kellene elhelyezni olyan módon, mint Fadrusz kolozsvári Mátyás-émléktétlét. Mások az egykori királyi palota helyére képzelték, de szóba került a Zichy liget is. Ez utóbbi ötletet elvetik, mert a szobornak mindenképpen a belvárosban, István király működésének színterén kell emelkednie. 1937 áprilisában a szoborbizottság úgy dönt, hogy a Városház téren kell felállítani, arccal a Rákóczi út felé. Mindenesetre a Nemzeti Színház díszletműhelyében eredeti méretű kulisszát készítenek s ennek felállításával, a javasolt helyszíneken történő kipróbálásával határozzák meg majd a végleges helyet. Ez a kulisszapróba,

amelyet 1938 folyamán többször megismételtek - és amelyet a Pátzay-szobor esetében is alkalmaztak -, mint módszer ugyancsak utal arra, hogy amikor a mű helyét az egészen belül nem az építészet felől, nem a művészeti törvények szellemében keresik, akkor a köznapi gyakorlatnak igen kisipari jellegű praktikaival kell azt meghatározni.

A próbák végül azt mutatták, hogy a tervezett, elképzelt helyek egyike sem megfelelő, mert a szobor méreteinél fogva kisebb téren nyomasztólag hat, másutt a környezet sokféle eleme miatt nem kaphat róla a néző zavartalan képet. 1938 tavaszán a Székesfehérvári Friss Újságban Marosi Arnold fejtette ki véleményét: "Egyetlen megfelelő helye lenne a Megyeház előtti ligetben, mert ... olyan hely kell, ahol minden oldalról látható.". Az újabb próbák igazolják Marosi elképzelését, és végül a tizes huszárok vezetőjével is sikerül megállapodni a helycserében. A végleges elhelyezést tehát Marosi Arnoldnak köszönhetjük. Az elég nagyméretű tér, amely egységes építészeti jellegével egy darab itt felejtett XIX. század, kitűnő keretet nyújt az archaizáló stíuselemeket is használó szobornak. Annak agresszív erejét jól ellensúlyozza a kissé nehézkes, klasszicista megyeháza, nyersségét és durvaságát pedig enyhíti a háttér növényi környezete.

A helycsere tette lehetővé a Pátzay-szobor bravúros felállítási módját, a városháza előtti téren. E nagyméretű, szabálytalan térségnek nem az emlékművek szempontjából általában számbajöhető közepét, vagy valamelyik kiöblösödését választották, hanem éppen legszokatlanabb pontját. A városháza épületének tizenkét tengelyes, egyenletes ritmusú homlokzata előtt, az erőteljes plasztikájú, barokk kapuzat ellenpontjaként, még az Arany János utca torkolatára is utalva jelenik meg a lovas a néző előtt. Ahogyan tiszta, éles körvonalai kirajzolódnak a homlokzat könnyed arabeszkjei előtt - az valódi szobrászi telitalálat, ritka bravúr, s vele maga a szobor is gazdagabb lett, mind belső formáiban, mind saját terében.

Ami az elhelyezést illeti, e szempontból az ünnepi év folyamán felállított valamennyi plasztika rendkívül sikerültnek mondható, még ott is, ahol maga a mű egyéb kvalitással nem dicsekedhet. Valamennyinek alkotója, talán csak Medgyessy kivétel itt, a "római iskolához" tartozott, vagy legalább szellemében, stílusában közel állt annak neoklasszicizmusához. Természetes, hogy ezeket az állami költségvetésből fedezett, fontos megbízásokat éppen a hivatalos irányzat képviselői kapták. Műveikben, a Szent István emlékműhöz hasonlóan, ki lehet mutatni azokat a korszak által szentesített és igényelt közhelyeket, frázisokat, amelyekből összeállították őket. Medgyessy itt is kivétel, kút-reliefjének kavargó tömege és erőteljes plasztikai formái, az egész kompozíció tiszta és életteli jellege magasan a többi munka fölé emeli. Ám bármennyire átlagosak, közhelyszerűek, klisé jellegűek voltak is a felállított szobrok, elhelyezésük, térbe-térre helyezésük korántsem volt ilyen. Mindegyik esetében a "történeti" és művészi szempontok szerencsés összehangolását, a környezet intuitív átélését érezhetjük. Leginkább érvényes ez Ohmann Béla Kálmáncsehi-szobrára, mely-

mi; elhelyezése viszont az utcavonalak metszéspontjában, félig az Anna kápolna felé fordulva - szinte tökéletes. Ugyanennek a térségnek másik, szimmetrikusan elhelyezkedő beszögellésében Lux Elek Szent Imréje állt (eltávolítása után újra felállítva 1991-ben); ha az Ohmann-szobor bravúráját nem is lehet megismételni, a merev, élettelen plasztikát a mögötte húzóódó öreg ház és a növényzet kellemesebbé tette. Erdey Dezső Varkocs Györgyöt ábrázoló plasztikája az egykori budai kapu helyére, egy apró terecskére, lapos vízmedence fölé került. Pontosan akkora helyre, amekkorát be tud tölteni. Lux Elek Watthayja pedig olyan, mintha nem is "elhelyezték" volna, egyszerűen csak leállították a várfal mentén, melyet maga is védett egykor. Az egyenletes ritmusú, időmosta kváderek, a régi századok történelmi atmoszféráját sugározzák a várkapitány alakjára.

A felállított szobrok hibátlan elhelyezése csak részben a szobrászok érdeme, akik jól bele tudtak illeszkedni a középkori eredetű barokk kisváros utca- és térrendszerébe. Jelentős szerepet játszott ebben a nagyteknélyű, nagy feszültségű és befolyásos művészettörténész is, aki nem csak a Szent István szoborbizottság tagja volt, hanem az ünnepi év művészeti vonatkozású eseményeinek, programjának is egyik szellemi atyja: Gerevich Tibor. A gyakran jelentéktelen, vagy rossz szobrok rafinált és egyben oly természetesnek ható elhelyezése, plasztikai erőneveinek hatásos kiemelése, vagy éppen ellenkezőleg, hibáik, előnytelen vonásaik ravasz elrejtése, észrevétlen eltüntetése mögött minden esetben az ő hatalmas tudását, tapasztalatát és elsősorban a régi olasz művészet példáinak inspirációját érzékelhetjük.

A szobrokat, Sidlóé kivételével 1938. május 19-én, a város török alóli felszabadulásának ünnepén adták át a nyilvánosságnak. A Szent István emléket pedig ugyanez év augusztus 18-án, a jubileumi országgyűlés, illetve a Romkert felavatás napján. Az az óriási és bonyolult ceremónia, amely ezen a napon lezajlott és végül a Szent István-szobor előtt végetért, magyar ruhás előkelőségeivel, kócsagtollal, tigrisbőr általvetővel díszített testőreivel ugyanabba az anakronisztikus világba tartozott, mint Sidló művének "történelmi" ízű formája. A város közönsége átvette a művet és megállapíthatta, hogy nem csapták be, azt kapta, amit várt. "Megállapítható - írta a Székesfehérvári Friss Újság -, hogy a szobor kitűnően sikerült, az valóságos remekmű és a város nagy értéket nyert ezzel az új, bronzba öntött szoborművel." Egy jubileumi kiadvány (Székesfehérvár ünnepi éve - 1938) szerint: "az első benyomás: a tökéletes összhang, az erő és arány elemezhetetlen szépsége. Ló és lovas egy test, mint ahogy a külföldi krónikák írták az ősmagyar lovasokról. Az erő kőbefaragott (*sic!*) drámai költeménye ez a szobor: a küldetett ember hitből sarjadt erejét hirdeti. Ez a férfi népet gyúr át, sorsokat morzsol össze... Dzsingisz kán volna, ha a kereszt nem merevíténé át szentté ... Ez valóban a m a g y a r Szent István." Ebben az interpretálásban, alig egy évvel a fenyegető háború kitörése előtt, a fegyverkező Európában Sidló alakja maga is fenyegető jelképpé válik, a "népeket átgyúró", "sorsokat összemorzsoló" hatalom agresszív jelképévé. És ehhez már csak azt

kell hozzáfűzni, hogy a mongolos arcvonások ellenére ez az emlékmű éppen nem magyar: a műfaj internacionális stílusjegyei mellett elsősorban a német emlékművek szellemét hordozza.

Ma már természetesen nehéz ennyire izoláltan, környezetükből kiszakítva szemlélni az 1938-ban Székesfehérváron felállított szobrokat. Ez csak egy ilyen vizsgálatban lehetséges. Valamennyi az évtizedek folyamán annyira összenőtt környezetével, tartalmukat úgy elhalványította az idő, formáikat annyira megszelídítette a kisvárosi környezet, vagy a növényi vegetáció, hogy már-már csaknem műalkotásnak tűnnek.

Eredetileg megjelent: Székesfehérvár, 1938. címmel a Művészet c. folyóirat 1977. 12. számában. Másodközlés: Árgus, 1996. 1. szám.

A kiadványhoz nyújtott támogatásért
köszönetet mondunk az alábbiaknak:

Fejér Megyei Önkormányzat, Székesfehérvár
Rohm Sándor, CP Stúdió, Budapest

